

Hajdú-Moharos József

A régiók Európája és Magyarország

1. Meddig terjed a mi hazánk?

A kérdést nálunk egészségesebb történeti tudatú népeknek talán fel sem kellene tenniük, annyira egyszerű volna rá a válasz. Országunk határáig – mondanák a franciák és velük mindazok, akik meg vannak elégedve jelenlegi állami kereteikkel. Ahol csak lakunk, az mind a mi hazánk – mondanák a németek és velük azok a népek, amelyek (bár részeit államhatárok választják el egymástól) nyelvi azonosságuk alapján mégis összetartozónak érzik magukat. És mit mondunk mi? *A Dunától a Nagykörútig* – mondja a pesti polgár, aki élete nagy részét a fővárosi betondzsungelben éli, és onnan legfeljebb a Balatonra, vagy külföldre utazik. *Záhonytól Hegyeshalomig* – mondja az „átlagmagyar”, aki szerint magyar az, aki magyar állampolgár, s kívülük legföljebb még azok, akik a történelem viharaiban nyugatra sodródtak. *Az ezeréves határokig* – mondják a nacionalisták, akik szerint a történelmi ország és a magyar etnikum szétarabolása igazságtalan és előbb-utóbb újrarendezésre szorul. Végül: *Hazánk az, ahol mi, magyarok otthon érezhetjük magunkat, jóban és rosszban egyaránt* – mondják, akik nem zárják ki, hogy ugyanezen a földön mások is otthonra leljenek.

Mondhatjuk-e, hogy országunk határáig terjed a hazánk? Terjed-e odáig? Magyar föld-e a kis ország határain belül az idegen tulajdonú vállalat, a pilisi szlovák, a baranyai sváb, a Szentgotthárd környéki vend falvak határa vagy éppen a városszéli cigánytelep külön világa? Erre csak egy válaszunk lehet: amíg országunkat így és nem másképp hívják, igen!

És vajon csak a határig terjed-e a hazánk? Nem magyar föld-e ma is a csaknem tisztán magyarok lakta Csallóköz, Beregszász környéke, a székelyföld és a bácskai Tisza mente? És nem magyar föld **is**-e a magyarok által is lakott sokszáz vegyeslakta Kárpát-medencei falu és város? Hát ahol még néhány éve-évtizede magyar szó is járta – de az elmúlt hetven-egynéhány év mindenféle machinációi (iskolapolitika, ki- és betelepítések, urbanizáció, iparosítás...) nyomán azóta eltűnt vagy töredékére fogyatkozott a magyar elem. A magyarság egykori jelenlétének sok helyen csak néhány sírkövön, feliraton, egy-egy család nevében – talán a szívében és a nyelvében is –, valamint a helységnévtárak adatai között maradt nyoma. Másutt viszont éppen e hét évtized során nőtt meg a magyar szórványok létszáma: sok magyar ajkú vetődött olyan perifériákra, mint Románia regáti része, a nyugat-cseh határszél, a volt Jugoszlávia és Szovjetunió számos nagyvárosa. És vajon a történelmi emlékhelyek, mint Dévény és Verecke, Késmárk Thököly sírjával vagy a „Magyar Termopílének” nevezett véráztatta Tömösi-szoros – nem részei-e a mi hazánknak is? És a legszélső magyar népcsoportok, a már szinte létükben is vitatott – sokáig az anyaország által is elfelejtett – moldvai csángók, a jugoszláviai polgárháborúban földig rombolt szlavóniai magyar falvak vagy a felsőorségi magyarok, akik 1992. március 15-én sem tűzhetik ki a kokárdát, mert az osztrák állam szuverenitását sértené – ők vajon hazánkhoz számíthatók-e?

Hazánk az, ahol bármilyen helyzetben is otthon érezzük magunkat. Tehát: Magyarország mai és volt területe is, ahol magyarok kisebbségként élnek más népekkel. Hazánk az, ahol jelen vagyunk vagy voltunk: ahol a fejlődéshez kisebb-nagyobb részben eddig és a jövőben is hozzájárulunk. Ez a haza lényegében a Kárpát-medence, hozzávéve a moldvai csángó szórványokat, melyek jelenléte több száz, vagy talán ezer évre visszamenően bizonyos. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy mindez közös örökség az együtt élő népek számára, beleértve a magyarországi nem magyarokat is. Tény, hogy a kisebbségi magyarság élettere a mai államkeretekhez igazodik: az ő számukra hazai föld mai országaik egész területe. Önként vagy kényszerből szétszóródnak a tör-

téneti magyar határokon kívül is; afféle belső kivándorlás ez: magyar diaszpóra Kelet-Közép-Európában.

A mi hazánk tehát pontosan körül nem határolható. A Kárpát-medence (a Közép-Dunavölgye) az a térség, melyre tekintetünket elsősorban kell fordítani; itt kell mindent megtennünk, hogy – társbélőinkkel egyetemben – minél inkább itthon érezhessük magunkat. Korunk nagy kérdése a jelenléthez, a folyamatosságához való jogunk. Ez a medence közepén éppúgy kérdés lehet, mint Kassa, Kolozsvár vagy Újvidék környékén. Európa egyik legkívánatosabb földdarabja a történelem során már sok külső hatalom érdeklődését fölkellette. Hogy a jövő századokban is itthon lehessünk e földön – és ugyanígy hívhassuk országunkat, – helyzetünket elfogadva alkalmazkodni kell környezetünkhöz, meg kell találni a közös haza lakóinak közös érdekeit és a kényes egyensúly fenntartásának keskeny ösvényeit. Ha ez nem sikerülne, a szlavóniai magyar szórványok szerencsétlen sorsa mutatja a nem kívánható alternatívát.

2. A régió fogalma

Magyarország az **Európai Unió** tagjelöltjeként olyan kontinentális integrációba kapcsolódik be, melynek térszervezése a **régiókon** alapul. A régió általánosságban területi egységet jelöl, közelebbi pontosítás nélkül. Tartalmát a mindenkori társadalmi, politikai, gazdasági viszonyok határozzák meg. A régiók történeti képződmények, vagyis keletkeznek, szétválnak, egymásba olvadnak, területharcokat folytatnak egymással – és végül eltűnnek.

Magyarországon a régiók fogalmát sokáig szinte kizárólagosan a **megye** helyettesítette, amelyen belül kisebb egységként **járások**, és települések (városok, községek) szerveződtek. A megyék fölötti egységek, melyet Magyarországon **tartomány**nak neveztek, és sohasem tekintettek a térszervezet alapjának – szemben egy sor nyugati országgal –, nálunk csak epizodikus és labilis képződmények voltak. Így például

a **Dunántúl** fogalma, mely nagyjából az ókori Pannóniával vethető össze, általánosan elterjedt és használatos, de határai meglehetősen bizonytalanok. A legszabatosabb meghatározás: „a mindenkori Magyarország Duna-jobbparti része”. Ebbe tehát jelenleg nem értődik bele sem Burgenland, sem pedig Szlovákia, Szlovénia vagy Horvátország dunántúli hídfője, noha mind történeti, mind természetföldrajzi szempontból ezek is beletartoznának. Ha a Dunántúl fogalmának történeti-jogi hátterét vizsgáljuk, a nemesi országgyűlések előzetesen együtt tanácskozó csoportjához, illetve a török elleni védekezéskor a Kanizsa-Győr védvonalért felelős parancsnoksághoz, vagy a Kőszegen székelő Dunántúli kerületi táblabírótság illetékességi köréhez jutunk. Ez tizenegy megye, melyekben nincs benne a Drávántúl, Horvátország, Esztergom és Pilis vármegye, viszont benne vannak Győr és Komárom megye Duna-balparti részei is.

A Dunántúl a XIX. századi statisztikai beosztásokban **Duna jobb partja** néven is szerepelt, majd a trianoni Magyarország tértagolásának egyik fő kategóriájává lépett elő. A szocialista korszakban a hat „tervezési-gazdasági körzet” közül kettő a dunántúli megyékből alakult: a Balatontól északra elterülő Észak-dunántúli és a Balatontól a Drávaig terjedő Dél-dunántúli régió. A rendszerváltozás után a köztársasági megbízotti hivatalok nyolcas beosztásában a Dunántúlt három régióra osztották (Észak-, Közép- és Dél-Dunántúl), majd e hivatalok megyénkénti széttelepítésével a Dunántúlon belüli régióhatárok eltűntek, illetve elbizonytalanodtak.

A Dunántúl fogalma természetesen az egyházi beosztásokban is megjelenik. A római katolikus beosztásban a Dunántúl a Szent István-i egyházszervezés klasszikus területe, ahol szinte minden megyeszékhely egyben egyházmegyei központ is. A reformátusoknál Dunántúli egyházkerület, a görögkeletiekénél Budai ortodox egyházmegye létezik. Végül a Dunántúl a jelen piacgazdasági korszakban mint Magyarország gazdaságilag prosperáló, jómódúbb, „európaibb” országrésze könyveltetik el, és egyes publicisták még a **Hunnia kontra Pannónia** szem-

beállítást is megkockáztatják, mint a leszakadó, illetve előresiető keleti meg nyugati félország megjelölését, amiben Magyarország kettészakadásának víziója tűnik föl.

Megemlítjük még a Dunántúl természetföldrajzi fogalmát, mely a természeti tájbeosztás különböző szintjein egyaránt megjelenik. A nagytájak között a Dunántúli-középhegység és a Dunántúli-dombvidék, a közép- és kistájak szintjén az Alföld dunántúli részei, vagy éppen a tájbeosztás egyik vitapontját képező Dunazug-hegység utal e névre.

A Dunántúl komplementer megjelölései: **Dunáninnen, Dunamellék, Duna-Tisza köze, Tiszántúl**. Ezek részben ma is használatosak, részben pedig az országhatár-változásoknak estek áldozatul. Tanulságos például a Dunamellék fogalmának átalakulása, mely a XIX. században még a dunántúli megyékkel szemben fekvő Duna-balparti megyecsoportot jelentette, melyek nagy része 1920-ban Csehszlovákia birtokába került. A fogalom ezért kiesett a használatból, illetve ahol megmaradt, mint a református egyház igazgatásában, ott a Duna észak-déli folyásának két oldalára vonatkozik, és a Budapest székhelyű egyházkerületet jelöli.

A **Tiszántúl**, mely eredetileg szintén egy megyecsoportot jelentett, ma a Tisza alföldi folyásától keletre eső negyed-magyarországnyi területre vonatkozik. Romániai része **Partium** vagy **Királyhágómellék** néven Erdély kiegészítő sávját képezi. Nem vesszük figyelembe a Tiszához viszonyított fekvést a Tisza jobb partjából „itt felejtett” Csonka-Bereg esetében, melyet minden kívülálló automatikusan a Tiszántúlhoz vesz; annál inkább megkülönböztetik viszont a folyó két partját Kárpátalján, ahol a folyó két partja, a néhai Ugocsa vármegye Tiszáninzeni és Tiszántúli járása mai is élő tájfogalom, s a folyó egy szakaszon országhatárt is jelöl Ruszin-Máramaros és Román-Máramaros között.

A regionális politika elméletének és gyakorlatának fő kérdése az utóbbi két évszázad során egyre inkább a **központi elv érvényre jutta-**

tása, vagyis a központi és a külföldi akarat helyi érdekekkel való szembeállítás lett. Az érdekérvényesítés ugyanis mindennél fontosabb, és a területi beosztás ennek csak eszköze. Ezzel kapcsolatban megfogalmazhatunk néhány gyakran fölvetődő kérdést: Hogyan jelölhető ki egy-egy város vonzáskörzete? Mely városok lehetnek „ellenpólusok”? Hogyan lehet nagyjából egyforma méretű, valós központtal rendelkező, néhány megyére kiterjedő régiókat kijelölni?

A következőkben az Erópai Unió néhány fontos tagországát vesszük szemügyre a régiók kialakulása, mérete és szerepköre szempontjából. A megoldási változatok között bizonyára vannak számunkra is többé-kevésbé hasznosíthatóak, óvnánk azonban a leendő alkalmazókat az elhamarkodott utánzástól.

Az Európai Unió ún. magterületén, vagyis Délnyugat- és Középanyugat-Európában (a francia, az olasz, a spanyol és a német nyelvterületen) km² nagyságrendű, jelenleg 1-2 milliós lakosságú körzetek töltik ki az államterületet. Ezek, melyek zömmel a feudális korszakból származnak, és mindegyiküknek megvan a maga egyénisége, öntudata, politikai-gazdasági háttere. Ez mindenekelőtt az **olasz** és a **spanyol tartományokra** áll, ahol a lakosság számára sokszor fontosabb a tartományi identitás, mint az állami hovatartozás. Egy szicíliai vagy egy lombard elsősorban saját tartományát tekinti hazájának, ugyanígy a barcelonai katalán, ha el is fogadja a Madridban székelő uralkodót saját államfőjének, elvárja tőle, hogy a barcelonai olimpia megnyitó beszédet katalánul tartsa meg. Barcelona ugyanis elsősorban a katalánok fővárosa és csak „mellesleg” Spanyolország gazdasági fókusza.

A **német tartományok** mind saját történeti identitással, egyben bizonyos terhekkel bírnak, melyek a történelem kényszerű fejleményeiből következnek. Németország a középkor folyamán az európai feudalizmus mintaterülete volt, ahol egyes időszakokban több száz egymáshoz csak lazán kapcsolódó kisebb-nagyobb államalakulat (királyság – pl. Csehország, hercegség – pl. Ausztria, grófság – pl. Brandenburg, vala-

mint egyházi és katonai államalakulat, szabad város stb.) állt fönn egy időben. Ezek az egy-egy uralkodócsaládhoz kötődő, néha a magyar járásoknál is kisebb államocskák legfőljebb súlyos külső veszély ellen fogtak össze, bár a történelem csaknem mindig talált választóvonalat a német államok között. A német egység szimbóluma, a feudális uralkodók bizonyos köre (a hét választófejedelem) által választott, és Majna-Frankfurtban megkoronázott **császár** hatalma csak névleges volt.

A német egység gondolata inkább csak a reformáció és a felvilágosodás korszakában tett szert politikai jelentőségre. Luther biblafordítása máig a német irodalmi nyelv alapját képezi, így egyben a német egység kézzelfogható foglalatja. A XVII. századra Németország elfoglalta máig betöltött helyét a katolikus és a protestáns világ határán: magának Németországnak a lakossága 50-50%-ban oszlik meg a két fő vallási irányzat között, és ehhez járul Ausztria túlnyomóan katolikus lakossága, továbbá Svájcban és a szórványokban élő németek vegyes vallású tömege. A vallás ezért elvesztette az esélyt a német egység kifejezésére, és inkább a helyi különbözőségek kifejeződési eszköze. Így például a németeken belül jelentős mértékben eltér a protestáns **poroszok** (észak-németek) és a túlnyomóan katolikus **bajorok** kultúrája, életmódja és politikai beállítódása. Az osztrákok, a svájci németek és a luxemburgiak esetében a regionális kulturális különbségekhez az állami önállóság is hozzáadódik, így ezeket gyakran külön népnek, ill. a svájciakat a maguk francia, olasz és rétoromán nyelvű polgártársaikkal együtt külön nemzetnek veszik. A modern német egység megvalósítása a XIX. század küszöbén, a napóleoni háborúk és a kapitalizmus németországi elterjedése korában került a politika előterébe. Napóleon, aki Franciaországot a középkori hagyományokat őrző feudális országból egy központból igazgatott polgári nemzetállammá tette, és ezzel lényegében felszámolta az itt is tetten érhető regionális tagozódást, Németországot is Franciaországhoz hasonló alárendelt szövetséges állammá próbálta szervezni. Így alakult meg 1806-ban a Rajnai Szövetség, melybe a Rajna és az Elba között elterülő kisállamok szinte mindegyikét beletették, és csak a legerősebb német államok – Habsburg Birodalom,

Porosz Királyság, Szászország – maradtak kívül, ők is elismerték azonban Franciaország kontinentális vezető szerepét. E rendezés fő vonásaiban a napóleoni korszak végéig (1815, bécsi kongresszus) fennmaradt, bár az állandó háborús helyzet és a gyakori területi változások nem tették lehetővé, hogy megszilárduljon, és túlélje a következő nagy rendezést. 1813-ra Napóleon Franciaország határait már messze a francia nyelvterület mögé tolta ki. Országa nemcsak a sokat emlegetett Rajnavonalig, hanem néhány kisebb szomszédos ország, valamint számottevő német, olasz és osztrák területek becsatolásával Lübecknél a Balti-tengerig, Dalmáciában pedig az Adriáig terjeszkedett.

1815 után új korszak kezdődött az európai területrendezésben: a „status quo” befagyasztása, a már szinte halaszthatatlan német és olasz egység lehetőség szerinti késleltetése. A Német Császárság, ill. a Rajnai Szövetség helyén fölállított **Német Szövetség** magában foglalta ugyan a feudális német államok zömét, de kívül maradt a két legerősebb állam, a Habsburg Birodalom és Poroszország keleti része. Ezért aztán a német egység ügye szoros kölcsönhatásba került a szintén e században vajúdo lengyel és magyar függetlenség ügyével. 1848-49-ben kísérlet történt a Német Szövetség polgári Németországgá való átalakítására, de eredmény nélkül. A XIX. századi lengyel és magyar függetlenségi mozgalom elbukott, ami egyben alkalmat adott a porosz, illetve a Habsburg (és nem utolsósorban az orosz) centralizmus új hullámának kibontakoztatására. Eldöntetlen maradt azonban a porosz és a Habsburg állam közötti harc az össznémet vezető szerepért. A Habsburgok, akik a XVII. század óta a német császári tisztséget betöltötték, dinasztikus-történelmi alapon a német kisállamok meghagyásával és a nem-német lakosság – magyarok, lengyelek, olaszok – minél nagyobb fokú jogkorlátozásával képzelték el, a német egységbe birodalmuk nem-német tartományait is be akarták kapcsolni. Ez volt a „**nagynémet egység**” koncepciója. A königgrätzi csatamezón azonban 1866-ban porosz győzelem született, amivel a német kérdés a „**kisnémet egység**” programja által oldódott meg. A német egységgel párhuzamosan megtörtént Olaszország egyesítése is (1861-70), majd mint utolsó akadályt az

egyesülés útjából a német fegyverek térdre kényszerítették Franciaországot is (1870–71).

Ezután a német történelem az ismert hullámverések ellenére a térszervezésben kitartott a tartományok (Bundesländer) rendszere mellett, sőt az ehhez hasonló egységeket Európa más részein is a térszervezés normájává tette.

A XX. században a régiók földrészünk számára a nemzetállamok háborút kiváltó konfliktusaira adandó választ jelentik: **kisebb egységek talán könnyebben szót érhetnek egymással!** Ez a gondolat alapozta meg a francia–német viszony 1945 utáni újrendezését. Ez lett az európai integráció bővülésével az Unió egyik vezéreszméje. És ez sem merev területi beosztást, sem pedig szigorú elosztási csatornarendszert nem jelent. A regionális beosztás ugyanis országonként más-más úton, egymás rendszereihez többé-kevésbé igazodva s egyben eltérve fejlődik. A nagyobb tagállamok 10.000 km² nagyságrendű tartományokra tagolódnak, a kisebbek pedig vagy 1-2 tartományra osztják magukat, vagy pedig – bízva saját rendszerükben – mellőzik a tartományi szintet. A „nagy tagállamok”: **Németország, Olaszország, Nagy-Britannia** (itt a történelmi országrészek, pl. Anglia, Skócia, Man-sziget egymástól is eltérő méretet képviselnek), **Franciaország és Spanyolország**. Az említett országok tartományaihoz mérhetőek **Ausztria, a skandináv országok, Portugália és Görögország** hasonló egységei. Az EU beosztásában jelenleg egy régiónak számít **Írország**, s egy másiknak a Nagy-Britanniához tartozó Észak-Írország. A saját útjukat járják a Benelux-országok: **Hollandia** magyar megyényi egységekből áll; **Belgiumban** most váltja föl a megyéket a négy, nyelvi alapú tartomány: Flandria, Vallonia, Brüsszel, valamint a sokkal kisebb Német-Belgium; **Luxemburg** pedig egy magyar megyével ér föl. A **tagjelöltek**, így hazánk számára még nyitott a kérdés: milyen utat válasszanak a belépés után.

A régiók alakulásának új szakasza nyílik a XXI. századdal, mely várhatóan a **piaci tényezőket** emeli elsőszámú régióképzővé. Így döntő

szerepe lesz a régióhatárok kijelölésében a piaci szereplőknek. (India úgy lett **Pepsi-sziget a Coca Cola-óceánban**, hogy az indiai kormány az 1960-as években agresszív piacpolitikája miatt kitiltotta a piacvezető üdítőital-gyártót, akinek helyét az akkori második foglalta el.) Már most körvonalazható a **piaci régiók** kialakulása a nagy ellátó rendszerekben (víz, villany, földgáz, telefon), a tömegkommunikációban, az oktatásban vagy éppen a szállítványozási piacon.

3. Magyarország területszervezési hagyományai

Magyarország ezer esztendeje **centralizált**: egy központból irányított ország, melynek területi tagozódása a nyugat-európai régióknál valamivel kisebb, 1000 km²-es nagyságrendű vármegyéken alapul. A megyék Szent István óta (sőt valószínűleg még régebben) a területszervezés stabil, időálló alapegységei voltak, némelyik szinte ezer év óta változatlan formában áll fenn.

A megyéket a történelmi korszakok más-más tartalommal ruházták föl, eddig azonban sem nagyobb, sem pedig kisebb egységekkel nem sikerült felváltani. A kora középkori királyi végrehajtó szerv (ispánság) az Árpád-kor végére már elvesztette eredeti súlyát, előtérbe került viszont a megyék szerepe a helyi nemesség, a legtöbb helyen a főnemesiséggel rivalizáló köz- és kisnemesek érdekérvényesítésében is. A megyéknek volt országgyűlési követük, aki szavazati jogával élve a hasonló érdeklődőkkel összefogva érvényesíthette a helyi érdekeket akár a királlyal szemben is. A megyék fontos szerepet játszottak a királyválasztásban, az Aranybullával és más bevett törvénycikkkel ellentmondó királyi rendelkezésekkel szembeni ellenállási jogukat még a legszigorúbb terror idején is megtartották.

A történelem egyes időszakaiban létrejöttek **regionális gyűlések** is: az erdélyi országgyűlés, a székelyek, szászok gyűlései és a horvát tábor. Ezek határozatait azonban a magyar országgyűlés megvétózhatta. Amikor azonban ezen országrészek törvényhozási különállását a Habsburg-

uralkodók „törvényileg” megerősítették, ezzel kikerültek a magyar országgyűlés hatásköréből. A horvát tartományi gyűlés mindig a magyar országgyűlés alá volt rendelve, és bizonyos jogköröket Horvát-Szlavónországban a magyar kormány 1918-ig sikerrel védelmezett. Erdélyben viszont a kettős királyválasztástól (1526) a tartós újraegyesülésig (1867) külön „országgyűlés” működött, és a jogrend is valamelyest eltérő alapon fejlődött. Erdély és Magyarország újraegyesítése többszöri kísérlet után a polgári nemzetállam korszakában sikerült – miután kudarcot vallottak Fráter György, Báthori István, Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczy György, Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc, valamint az 1848-as forradalom kísérletei. Az 1690. évi Lipóti Diploma Erdélyt a Magyar Szent Korona szerves részének deklarálta, egyben kimondta a tartomány nagyfejedelemséggé alakítását, és elrendelte a közvetlenül Bécsnek alárendelt erdélyi végrehajtó hatalom fölállítását. Nem tartozott a magyar országgyűlés hatáskörébe a szűkebben vett Magyar Királyságtól Erdélyhez csatolt Partium, melynek területe folyton zsugorodott ugyan, de csak 1861-ben tűnt el véglegesen a térképről.

Említést érdemel még, hogy a megyei jogintézmény Magyarország számos szomszéd országában is meghonosodott, így például Romániában (előd- és utódállamait is beleértve), Szlovákiában, Horvátországban és Bulgáriában.

A polgári korszak megyéi a centralizáció és a decentralizáció hullámverésében változtak, mind alakjuk, mind pedig szerepkörük a politika és a gazdaság aktuális erőviszonyai szerint alakult. A megyék még diktatúrák idején is bizonyos fórumot jelentettek a központi hatalom önkénye ellen, amit II. József és az 1849-es megtorlás időszaka példáz.

A megyék fölött csak halványan körvonalazódott néhány országrész méretű egység: így a Duna menti megyéket magában foglaló **Alsó-**, illetve a Tisza menti megyéket magában foglaló **Felső-Magyarország**. Az előbbi később Dunántúl és Dunamellék, az utóbbi pedig Tiszántúl és Tiszamellék megyecsoportjaira bomlott. Az Alsó-és Felső-Magyar-

ország közötti megkülönböztetés csak némely szakigazgatási beosztásban (pl. a bányagazgatásban) intézményesült, illetve előfordult, hogy az „ifjabb király”, vagyis a kijelölt trónörökös még apja életében berendezkedhetett az ország keleti felében, mint Felső-Magyarország ura. Székhelye ilyenkor Nagyvárad volt. A keleti országrész ilyesféle elkülönülése alapozta meg 1541-ben, Buda eleste után a keleti magyar királyság, és később az Erdélyi Fejedelemség életképességét.

***Alsó-Magyarország** a XIX. századig használatos megjelölés a történelmi Magyarország nyugati felére. Alsó-Magyarország központjai Buda és Pozsony voltak. Buda 1541-től 1686-ig a török kézre került országharmad központja volt, a Budai vilajet (török tartomány) és a budai pasa székhelye. Az 1686. évi ostrommal keresztény kézre került ugyan, de a város és lakossága súlyos pusztulást szenvedett. Központi szerepe később Pestre, majd a XIX. században a több helységből egyesített új fővárosra, Budapestre szállt át. Pozsony 1848-ig töltötte be az országgyűlések színhelyének, valamint a koronázóvárosnak szerepét. A XX. században mint szlovák főváros emelkedett ki a környező városok közül, bár lélekszáma Budapestnek és Bécsnek csak harmadnegyedrészt éri el. Az „alsó-magyarországi bányavárosok” kifejezésen a maga idejében a Duna vízvidékéhez tartozó selmeci bányavidéket értették.*

***Alföld, Nagy-Magyar-Alföld** – a természeti tájbeosztásban a Kárpát-medence központi fekvésű síksági nagytája, melyet gyakran Alsó-Magyarországgal kevernek össze. Ez tévedésen alapul: az Alföld természetföldrajzi megjelölés, mely Alsó- és Felső-Magyarországból is foglal magában részeket. Ma a kb. 100.000 km² kiterjedésű Alföldnek fele Magyarországhoz tartozik, másik fele pedig Szlovákia, Ukrajna, Románia, Jugoszlávia, Horvátország és Bosznia-Hercegovina között oszlik meg. A magyar régióbeosztások az Alföldön belül Észak-alföldi (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok) és Dél-alföldi körzetet (Bács-Kiskun, Csongrád, Békés) különböztetnek meg*

Debrecen, ill. Szeged vonzásközponttal. A nagytáj elnevezése a XIX. században Petőfi Sándor „Alföld” című verse nyomán terjedt el.

Felső-Magyarország – a történeti Magyarország keleti fele, nem számítva Erdély Királyhágón túli részeit; központjai Kassa és Nagyvárad. A fogalom utóda a ma is használatos Felvidék, amely azonban más területre értendő: Szlovákia és Észak-Magyarország hegyvidékére.

Felvidék, Felföld, észak-nyugati Felvidék – a történeti Magyarország az Északnyugati-Kárpátokra eső része; az Alfölddel, Dunántúllal, Kárpátaljával korreláló megjelölés. A Felvidék fogalma 1919 után a Magyarországtól Csehszlovákiához csatolt területre, ill. Szlovákiára vonódott át; a trianoni határon belül maradt felvidéki rész a továbbiakban Észak-Magyarországgént használatos. A felvidéki megyéket részben a Duna-balparti, részben a Tisza-jobbparti országrészhez számították; a határvonal nagyjából a Duna és a Tisza vízválasztója (Liptó, Zólyom és Nógrád, ill. Szepes és Gömör-Kishont között) volt.

A magyar feudális vármegyék általában egy-egy királyi vár, birtokközpont körül alakultak ki, legtöbbjük első székhelyének nevét viseli: pl. **Fejérvár megye... Fejér vármegye, Abaújvár megye... Abaúj vármegye**. A vármegyék egymással jogi, sőt néha fegyveres konfliktusok sorát éltek meg, határaik a történelem viharaiiban sokat változtak, bár fő vonásaik többnyire századokon át felismerhetőek. Jó példa erre a **Dél-Dunántúl**: itt a középkori vármegye-beosztás folyamatosságát a 150 éves török uralom törte derékba. Ennek következtében lakosságuk is jórészt kicserélődött, a XVII. század végén, a törökök távozása után e vármegyék mégis csaknem változatlan formában alakultak újjá (Somogy, Tolna, Baranya). Ha azonban a törés túl hosszú ideig tartott, és a régi megyehatárok teljesen feledésbe merültek, előfordult a török előtti megyék megszüntetése is. Eltűnt például a térképről a dél-alföldi **Keve**, a drávántúli **Valkó** vármegye, és a köztük lévő határ elmosódása miatt egyesíteni kellett **Bács** és **Bodrog** megyét. Az is előfordult, hogy a megye középkori elődjéhez képest más helyre tolódt: így például **Csa-**

nád megye a XVI. századig nagyjából a Marostól Délre terült el, míg a XVIII. századtól a Maros jobb partjára szorítkozott (ősi székhelye a folyó túlsó, déli partján fekszik).

A vármegyék rendszere Magyarország számára sokszor a megmaradás egyetlen intézményes biztosítója volt, hiszen a mindenkori uralkodók – még a legmagyarellenesebb Habsburg-királyok is – a koronázási esküben többek között a megyék meglévő jogainak tiszteletben tartására is fogadalmat tettek. Megyét létesíteni, átalakítani, vagy összevonni csak a főként megyei követekből álló országgyűlés jóváhagyásával lehetett. Ennek ellenére a Habsburg-korszakban születtek olyan területszervezési döntések is, amelynek magyarellenes éle nyílt titok volt: a déli országrészben ugyanis a Habsburgoknak sikerült egy Fiumétől Brassóig terjedő, a magyarok számára ellenséges sávot létrehozni. Ezt részben katonai igazgatás alá helyezték (ez volt a Határőrvidék), részben az ország többi részétől különválasztva, tartományként igazgatták (Horvátország, Szlavónia, Temesi Bánság, Erdélyi Nagyfejedelemség, s ez utóbbin belül a szászok középkori eredetű autonóm területe). Bár a XVIII-XIX. század során ezekben az országrészekben is helyreállt a vármegyrendszer, az itteni megyékben a magyarság kisebbségbe szorult, sőt egyes megyékből teljesen kizárattott.

Ugyancsak nagy szerepe volt a vármegyéknek a nemzetiségek területi önrendelkezése szempontjából. A Felvidéken a megyei közeletet uraló nemesi és polgári réteg jórészt szlovák nyelvű, vagy legalábbis magyarul és szlovákul egyaránt beszélő közeget teremtett, amelyben a latin mint semleges hivatalos nyelv természetes hidat jelentett a két nyelvű közösség között. Sajnálatos, hogy az időben nagyjából egyszerre jelentkező magyar nyelvtörvény (1844), mely a magyart a latin helyébe első számú hivatalos nyelvnek tette meg, valamint a szlovákok nemzeti öntudatra ébredése, mely a szlovákságnak a pánszláv testvérekhez való kapcsolódását tette programmá, egymás ellen hatott. A külső (bécsi, prágai, szentpétervári) politikai manipulációk és a magyar uralkodó elit rövidlátása egyaránt felelős azért, hogy a magyar államba és a hungarus

népközösségbe természetes módon beilleszkedő, s még 1848–49-ben is túlnyomórészt a magyarok mellett kiálló szlovák nép nyelvi jogainak elismerése híján elfordult az ezeréves közös hazától, és az első világháború után új utakra lépett. A többi nemzetiség különállása a nyelv mellett a vallási különbözőségeken alapult, a szerbeknek és a románoknak ortodox, a ruszinoknak pedig görögkatolikus (unitus) nemzeti egyházuk volt. Az ő területi önrendelkezésüket ezért nemcsak a megyei, hanem az egyházi intézmények is segítették. Az egyházak a közigazgatási egységeken fölülemelkedő, habár azokkal bizonyos szinten összhangba kerülő területi egységeket alkalmaztak. A szerémségi (tehát Szlavóniához tartozó) Karlócán székelő ortodox pátriárka például Komáromtól a Balkán-félsziget közepéig minden szerb egyházközséget felügyelt, sőt 1863-ig a román ortodoxok is óalá voltak rendelve; a ruszinok nemzeti egyháza, az Ungvárott székelő munkácsi görög katolikus püspökség pedig maga alá foglalta a kárpátaljai ruszinok túlnyomó többségét.

A **megyék fölötti beosztás** először II. József, a „kalapos király” uralkodása idején került a politika homlokterébe. II. József ambiciózus és a hagyományokat kevésre értékelő uralkodó volt. Szerinte a polgárosodáshoz és a németesítő szándék kibontakoztatásához a tartományok jobb keretet biztosítanak. Ezért birodalmát – mely az időben még Flandriától Bukovináig és Csehországtól Közép-Itáliáig terjedt – tartományokra kívánta bontani, s ez a felosztás 5 évig volt érvényben. Mivel Magyarországon a megyék fölötti beosztás tulajdonképpen a megyerendszer tagadását jelentette, a király tervei a nemesség ellenállásába ütköztek, és nem várt hatásként föllendítették a hanyatló magyar nemzeti öntudatot. II. József a megyéket formálisan meghagyta ugyan (legfeljebb kisebb kiigazításokra és megyei összevonásokra került sor), sőt szervezeti rendjükbe sem avatkozott, a megyei jogkörök csaknem teljes eltörlésével azonban e nagy múltú egységeket üres tanácskozó szervekké minősítette vissza. A tényleges hatalom a 3-5 megye fölé rendelt tartományok hatáskörébe került, melyek önkormányzati jogok és hagyományok híján az uralkodó akaratát gépiesen teljesítő végrehajtó

egységek voltak. A tartományi határok kijelölésében szigorúan igazodtak ugyan a megyék körvonalaihoz, azonban még olyan „szentség-törésre” is sor kerülhetett, hogy a társországi Zágrábban működő tartományi szervek hatáskörét a Balaton K-i végéig nyúló anyaországi Zala vármegyére is kiterjesszék. Tartományi székhely lett Pest-Buda, Zágráb, Sopron, Nyitra, Besztercebánya, Kassa, Munkács, Nagyvárad, Temesvár és Pécs (a Drávántúlra is átnyúló hatáskörrel). Erdélyben a partiumi Szilágysággal és Zaránd megye egy részével bővített Nagyfejedelemség területét tizenegy, az ottani vármegyéknél és székeknél általában nagyobb méretű tartományt állítottak föl. Kimaradt a tartományi rendszerből a Határőrvidék, melynek a déli országhatár mentén az Adriától Erdélyig húzódó sávját továbbra is a bécsi katonai szervek igazgatták. A tartományi beosztás nem csak a vármegyéket fosztotta meg önkormányzatuktól, hanem a horvátok, a székely, az erdélyi és a szeptesi szászok, a jászok, a kunok és a hajdúk autonómiáját is súlyosan korlátozta. Az 1785-ben bevezetett tartományi rendszer ezért tiszavirágéletűnek bizonyult, és II. József halálos ágyán nagy vihart kavarázó rendeleteinek zömével együtt ezt is kénytelen volt visszavonni.

Hasonló politikai szándékok és beosztás jellemezte a szabadságharc leverése utáni **abszolutista rendszert**, mely szintén a tartományokat tette meg a térszervezés alapjául. Közülük néhányat a Magyar Királyság törzsterületétől elkülönítve közvetlenül a bécsi kormányzati szervek igazgatása alá rendelték: Horvátország, Szlavónia, a Katonai Határőrvidék. A Partium maradékával bővített Erdély mellett új kreációként megjelent a térképen a XX. századi Vajdaság előképe: a Temesi Bánságot, Bács-Bodrog megyét, valamint a Szerémség polgári igazgatású északi járásait magában foglaló koronataromány, a **Szerb Vajdaság és Temesi Bánság**. (A Temesvár székhellyel, kimondottan magyarellenes szándékkal létrehozott, Bécsből igazgatott koronatarományjal honorálták a délvidéki szerbek magyarellenes fölkelését, azonban a szerb nemzeti követelésekből végül alig valósult meg valami. 1861-ben ez a mesterséges, gyökértelen területi alakzat megszűnt, visszaállt a korábbi status quo).

A kiegyezés után a polgári nemzetállam megteremtésével fölmerült a **közigazgatási beosztás gyökeres átrendezése** is. Az 1876-os megye-reform főbb elvei között szerepelt a megyék méret szerinti kiegyenlítése (az addigi százszoros különbség a legkisebb és a legnagyobb megye között tízszeresre mérséklődött), a gazdasági és igazgatási egységek lehetőség szerinti összehangolása (a megyék legyenek gazdaságilag összefogható, kompakt egységek), a közbeékelte vagy különálló terüldarabok megszüntetése, valamint – országgrészenként és nemzetiségenként eltérő módon – bizonyos etnikai szempontok érvényesítése.

Az első szempont megvalósítására példaként hozhatjuk a feudális korból eredő, de a XIX. század végére már idejét múlt kis megyék, illetve székek és vidékek összevonását: például Szepes vármegye összevonását a XVI Szepesi városok kerületével, Torda vármegye nyugati részének összevonását Aranyosszékkal, Torda vármegye keleti részét Marosszékkal, majd néhány évvel később Abaúj és Torna vármegye egyesítését. Ellenpélda viszont a „vezérvármegye”, **Pest-Pilis-Solt-Kiskun**: ezt nemhogy kettéosztották volna, amit a területi és lakossági arányok bőségesen indokoltak volna, hanem a Jászkun kerület felszámolásakor hozzácsatolták a Kiskunság nagy részét is. Igaz viszont, hogy az 1873-ban székesfővárossá előlépő **Budapest** kikerült a megye hatásköréből.

A következő szempont, a megyék gazdasági megalapozása főképpen a megyeszékhelyek áthelyezésében, illetve néhol gazdaságilag egymást kiegészítő tájak egy megyébe szervezésében nyilvánult meg. Ekkor lett például megyeszékhely **Szolnok**, mely korábban a Hevessel egyesített Külső-Szolnok vármegyéhez tartozott, és most az új **Jász-Nagykunszolnok** megye gazdasági központjaként indult új fejlődésnek. Ugyancsak ekkor kapott megyeszékhelyi szerepkört **Debrecen**, mely korábban szabad királyi városként külön közjogi egységet képezett Bihar és Szabolcs megyéből kiszakított megyényi kiterjedésű határával. 1876-ban, a Hajdúkerület autonómiájának megszüntetésével a hat hajdú település, Debrecen, valamint szomszédos vármegyei falvak összevoná-

sával megalakult a Debrecen központú **Hajdú** vármegye, mely a XX. században többszöri bővítés után Hajdú-Bihar megyében folytatódott. A gazdaságilag összefüggő tájak összekapcsolására példa a Fehér-Körös völgyi Zaránd vármegye, melynek alsó harmadát Arad, felső kétharmad részét pedig Hunyad megyéhez csatolták. Hasonlóképpen egyesítették a déli határszáron sorakozó végezredek területét a szomszédos vármegyékkel.

Az **exklávék** és az **enklávék** felszámolása kimondottan a központosított polgári kormányzás érdekét szolgálta, amennyiben a területileg összefüggő egységek igazgatása célszerűbb, mint a több darabból álló, s így az élet minden területén a szomszédságtól függő mozaik egységeké. Igaz viszont, hogy a beékelte és különálló darabok kialakulása valamilyen történelmi és/vagy etnikai szempont kifejeződése: régebbi, ma már sokszor feledésbe merült térkapcsolatok maradványa. Így az „elretentő” példaként emlegetett erdélyi **Felső-Fehér** vármegye, mely több megyényi területen szétszórt 15 darabból állt, voltaképpen az egykor Dél-Erdélytől az Al-Dunáig nyúló erdélyi vezérvármegyének, a Szent István-i Fehér megyének volt a maradványa. Ennek a hatalmas királyi birtoknak nagy része később székely, szász vagy román hűbéri tartományokká alakult (Háromszék, Királyföld, Barcaság, Fogarasföld, Havaselve), s a maradék összefüggő darab **Alsó-Fehér**, a szétszakított darabok pedig Felső-Fehér néven szerepeltek a megyék között. Alsó-Fehér az uralomváltástól függetlenül mindmáig megőrizte megyei jogállását (ma: Fehér/Alba megye, Gyulafehérvár székhellyel), Felső-Fehér darabjain pedig 1876-ban Szeben, Fogaras, Kis- és Nagy-Küküllő, Udvarhely, Brassó és Háromszék megye osztozott.

A dél-erdélyi rendezés összefüggött az utolsóként említett etnikai szempontok érvényesítésével is: a románok, magyarok és szászok által lakott felső-fehéri területdarabok ugyanis főleg az ekkor létesített szász megyéket erősítették. Még jobb példa a nemzetiségi és igazgatási szempontok összehangolására a **délvidéki rendezés**, mely a szerbek helyett a magyar, a német és a horvát etnikumot igyekezett segíteni.

Az 1876-os megyerendezés összekapcsolódott a **város- és községállomány rendezésével**, mely 1872 és 1886 között zajlott. Ennek eredménye, hogy országosan egységes, kis és nagyközségekből álló faluhálózat, illetve rendezett tanácsú és törvényhatósági jogú városokból álló **kétemeletes városhálózat** jött létre.

A **fővárost** 1873-ban kiemelték mind a város-, mind a megyehálózatból, és külön közjogi egységgé nyilvánították. Ez megalapozta Budapest világvárossá fejlődését, egyben azonban szembeállította a fővárost és a „vidéki” Magyarországgal. A vidéki városok első vonalát képező **törvényhatósági jogú városok (tjv.)** zöme a korábbi **szabad király városok (sz.kir.v.)**köréből került ki. Ezek közül azonban csak a legjelentősebbek – az összesnek körülbelül a harmada – maradhatott az élvonalban, a kisebb, eljelentéktelenedett, vagy korábbi városi szerepkörüket elvesztő városok visszasorolódtak, és **rendezett tanácsú városok (rtv.)**, illetve néhányan a községek lettek. A rendezett tanácsú városok derékhadát a korábban másodrendű városnak nevezett püspöki, kamarai és egyéb kiváltságos városok képezték, melyek zömmel a reform után is megmaradtak a városok második vonalában. A városok és falvak átmenetét képező „harmadrendű város”, a mezőváros lett a polgári városreform legnagyobb áldozata: e kategória ugyanis megszűnt, és a 800-nál több mezőváros zöme a községek közé sorolódott vissza.

A **mezőváros (mv.)** a magyar településállomány jellegzetes és sok vitára okot adó eleme, melyet a XX. században sokszor az agrárváros szinonimájaként az „igazi”, iparból és szolgáltatásokból élő nyugat-európai típusú városokkal állítottak szembe. A mezőváros (latinul: oppidum) azonban a régi magyarban a **város** (civitas) és a **falu** (pagus) kiegészítő társa: a falvak átlagából már kiemelkedett, de csak korlátozott önkormányzattal és csekély kiváltságokkal – tanács, vásár, bánya, egyéb intézmény tartásának jogával – felruházott település volt. Kimondottan iparos vagy kereskedő mezővárosok is léteztek, való igaz azonban, hogy a mezőgazdaság bizonyos ágai is komoly városképző erőt jelentettek (pl.: borászat, állattartás, munkaigényes intenzív kultúrák).

Magyarország általános agrárjellege miatt a XX. század derekáig a mezővárosok zöme (de a magasabb szintű városoké is!) valóban az agrárgazaton alapult, ez azonban semmiképpen sem értelmezhető a szintén jórészt agrárvárosból kifejlődött nyugati várostípustól való elmaradás jegyeként.

A polgári közigazgatást megalapozó kiegyezés utáni reformok rendkívül mélyreható átalakulásokat indítottak el, és hatásuk máig érződik. A köztudatban máig él az a kevésbé megalapozott vélemény, hogy a XIX. század derekán Magyarország az elmaradott agrárország állapotából a gyorsan fejlődő, iparosodó, kapitalizálódó és a nemzetközi piacba egyre sikeresebben bekapcsolódó országgá lépett elő, és ennek a kitörésnek az eredménye, hogy legalább Közép-Európa országaihoz sikerült fölzárkóznia. Vagyis: a kiegyezés utáni föllendülés húzott ki bennünket a Balkán mocsarából. És ezzel utólagosan igazoljuk a korszak igazgatási rendelkezéseit is, melyek korántsem egyértelmű hatása máig gyűrűzik. A korabeli állapotok jobb megismerése végett alább egy végső kicsengését tekintve eddig teljesen elhallgatott adatot szeretnénk országos részletességgel igazolni: Magyarország a **korabeli 30% körüli városi lakosságárányal** jól beilleszkedett a közép-európai szomszédságba. Mivel azonban a reform a mezővárosok visszaminősítésével **az urbanizáció szintjét 14%-ra szorította vissza**, a következő évtized, sőt évszázad során mindig lehetett arra hivatkozni, hogy „fel kell zárkóztatni”, „ki kell építeni” a gyakorlatilag nem is létező magyar városhálózatot. Ebből pedig egyenesen következik a tömeglakótelepek építése, a falvak visszafogása és városhoz csatolása, az önkormányzati hagyományok elsorvasztása.

Magyarország feudális városállománya és városhálózata (1870-80)

Az adatok forrása: Magyarország helységnévtárai, ezekhez képest korrigált adatok: Kunhegyes, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás és Gyula rtv., viszont Orosháza csak mv. Az 1873. évi változások közül a legnagyobb horderejű Pest, Buda és Óbuda egyesítése volt. Magyarország mai területén a reform előtt 10 szabad királyi város (sz.kir.v.), 55 rendezett tanácsú város (rtv.) és 276 mezőváros (mv.), összesen tehát 341 város volt. 2000-ben városaink száma 220. Táblázatunkban a lakosságadatokat ezer főben értendők.

Megyei rangú egységek (statisztikai kerületenként)	Lakosság	A reform előtti helyzet (1870)					A reform utáni helyzet (1880)			
		Sz. kir. v.	Rtv.	Mv.	Városi lakosság	%	Tjv.	Rtv.	Városi lakosság	%
Baranya	274	24	12	29	65	24	24	0	24	9
Fejér	196	23	0	61	84	43	23	0	23	12
Győr	103	20	0	2	22	21	20	0	20	19
Komárom	143	12	0	24	36	25	12	0	12	8
Moson	75	0	8	25	33	44	0	0	0	0
Somogy	290	0	7	79	86	30	0	7	7	2
Sopron	230	25	0	63	88	38	21	4	25	11
Tolna	221	0	0	93	93	42	0	0	0	0
Vas	352	7	12	45	64	18	0	14	14	4
Veszprém	201	0	31	21	52	26	0	26	26	13
Zala	335	0	20	53	73	22	0	15	15	4
Duna jobb partja	2420	111	90	495	696	29	100	60	160	7
Árva	82	0	0	10	10	12	0	0	0	0
Bars	137	13	7	14	34	25	0	18	18	14
Esztergom	65	9	0	13	22	33	0	15	15	22
Hont	112	17	0	10	27	24	14	3	17	15
Liptó	79	0	7	11	18	23	0	0	0	0
Nógrád	198	0	4	24	28	14	0	4	4	2

A táblázat folytatása a következő oldalon!

A régiók Európája és Magyarország

Megyei rangú egységek (statisztikai kerületenként)	Lakosság	A reform előtti helyzet (1870)					A reform utáni helyzet (1880)			
		Sz. kir. v.	Rtv.	Mv.	Városi lakosság	%	Tjv.	Rtv.	Városi lakosság	%
Nyitra	361	5	22	102	119	36	0	25	25	7
Pozsony	297	69	3	54	126	42	46	25	71	24
Trencsén	249	4	8	31	43	17	0	7	7	3
Túróc	45	0	0	10	10	22	0	0	0	0
Zólyom	102	31	0	23	54	53	0	31	31	30
Duna bal partja	1727	148	51	302	501	29	60	128	188	11
Bács-Bodrog	576	99	38	148	285	49	117	20	137	24
Csongrád	208	70	94	0	164	79	119	46	165	79
Heves-Külső-Szolnok	332	0	71	62	133	40	0	71	71	21
Jászkun kerület	216	0	195	0	195	90	0	116	116	54
Pest-Pilis-Solt	775	295	97	78	470	61	311	60	371	48
Duna-Tisza köze	2107	464	495	288	1247	59	547	313	860	41
Abaúj	167	22	4	24	50	31	20	0	20	12
Bereg	159	0	15	19	34	21	0	15	15	9
Borsod	195	0	25	31	56	29	0	22	22	11
Gömör-Kishont	173	0	28	14	42	24	0	20	20	12
Sáros	175	20	0	19	39	22	0	20	20	11
Szepes + XVI városok	175	16	45	7	68	39	0	35	35	20
Torna	22	0	0	2	2	7	0	0	0	0
Ung	131	0	11	6	17	13	0	11	11	8
Zemplén	293	0	26	54	80	27	0	0	0	0
Tisza jobb partja	1490	58	154	176	388	26	20	123	143	10
Békés	210	0	19	112	131	62	0	19	19	9
Bihar	555	75	2	96	173	31	75	0	75	14
Hajdúkerület	63	0	63	0	63	100	0	60	60	95
Kővárvidék	52	0	0	4	4	8	0	0	0	0
Közép-Szolnok	114	6	4	4	14	12	0	10	10	8
Kraszna	63	0	5	3	8	13	0	5	5	8

A táblázat folytatása a következő oldalon!

Megyei rangú egységek (statistikai kerületenként)	Lakosság	A reform előtti helyzet (1870)					A reform utáni helyzet (1880)			
		Sz. kir. v.	Rtv.	Mv.	Városi lakosság	%	Tjv.	Rtv.	Városi lakosság	%
Máramaros	221	0	17	12	29	13	0	9	9	4
Szabolcs	266	0	22	73	95	36	0	22	22	8
Szatmár	281	33	13	27	74	26	18	28	46	17
Ugocsa	67	0	0	12	12	17	0	0	0	0
Tisza bal partja	1778	114	145	344	603	34	93	153	246	14
Arad	305	33	0	89	122	40	33	0	33	11
Csanád	96	0	27	21	48	50	0	27	27	28
Krassó	259	0	19	32	51	20	0	0	0	0
Temes	356	53	4	57	114	34	53	4	57	16
Torontál	413	0	46	95	141	34	0	39	39	9
Zaránd	63	0	0	4	4	7	0	0	0	0
Duna-Tisza-Maros szöge	1492	86	96	298	480	32	86	70	156	10
Alsó-Fehér	227	8	15	14	37	16	0	22	22	10
Belső-Szolnok	138	5	6	0	11	8	0	11	11	8
Doboka	106	0	3	0	3	3	0	3	3	9
Felső-Fehér	58	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hunyad	189	0	4	5	10	5	0	8	8	4
Kolozs	190	26	3	10	39	20	26	5	31	17
Küküllő	95	3	0	3	6	6	0	3	3	3
Torda	153	0	14	9	23	15	0	14	14	9
Fogaras vidéke	83	0	4	0	4	5	0	0	0	0
Naszód vidéke	53	0	0	6	6	11	0	0	0	0
Erdélyi vármegyék és vidékek	1292	42	49	49	141	11	26	66	92	7
Aranyosszék	20	0	2	0	2	9	0	2	2	9
Csikszék	107	0	1	6	7	6	0	1	1	1
Háromszék	110	0	13	0	13	12	0	13	13	12
Marosszék	92	13	0	1	13	14	13	0	13	14

A táblázat folytatása a következő oldalon!

Megyei rangú egységek (statisztikai kerületenként)	Lakosság	A reform előtti helyzet (1870)					A reform utáni helyzet (1880)			
		Sz. kir. v.	Rtv.	Mv.	Városi lakosság	%	Tjv.	Rtv.	Városi lakosság	%
Udvarhelyszék	98	0	8	2	10	10	0	8	8	8
Székelyföld	427	13	24	9	45	11	13	24	37	9
Beszterce vidéke	26	7	0	0	7	28	0	7	7	29
Brassó vidéke	83	28	11	2	41	49	0	28	28	34
Kóhalomszék	21	0	0	3	3	13	0	0	7	0
Medgyesszék	39	7	0	7	13	34	0	7	0	17
Nagysinkszék	26	0	0	6	6	23	0	0	8	0
Segesvárszék	27	8	0	0	8	30	0	8	0	30
Szászsebesszék	19	6	0	0	6	32	0	6	6	32
Szászvárosszék	22	6	0	0	6	26	0	6	6	25
Szebenszék	87	19	0	3	22	25	0	19	19	22
Szerdahelyszék	19	0	0	2	2	8	0	0	0	0
Újgyházsék	12	0	0	1	1	8	0	0	0	0
Szászok földje	381	81	11	24	115	30	0	81	81	21
Erdély (Királyhágón túl) összesen	2100	136	84	82	301	14	39	171	210	10
Fiume és kerülete	18	13	0	0	13	72	13	0	13	72
Csajkás kerület	34	0	0	3	3	8	0	0	0	0
Németbánsági ezred	114	14	0	8	22	19	14	0	14	12
Szerbbánsági ezred	95	7	0	4	11	12	0	7	7	8
Románbánsági ezred	98	3	0	4	8	8	0	4	4	4
Bánsági Határvidék	341	24	0	19	44	13	14	11	25	7
Magyarország (Horvát-Szlavónország nélkül)	13473	1154	1115	2004	4273	32	972	1023	1995	15
Belovár	159	2	1	15	18	11	0	2	2	1
Kőrös	88	9	0	3	12	14	0	9	9	10
Varasd	170	11	0	6	17	17	11	0	11	6
Zágráb	261	22	2	6	30	11	20	6	26	10

A táblázat folytatása a következő oldalon!

Megyei rangú egységek (statistikai kerületenként)	Lakosság	A reform előtti helyzet (1870)					A reform utáni helyzet (1880)			
		Sz. kir. v.	Rtv.	Mv.	Városi lakosság	%	Tjv.	Rtv.	Városi lakosság	%
Fiume	79	3	0	8	11	14	0	2	2	2
Polgári Horvátország	757	47	3	38	88	12	31	19	50	7
Pozsega	76	3	0	8	11	15	0	3	3	4
Szerém	120	0	0	41	41	34	0	0	0	0
Verőce	185	17	0	35	52	28	17	0	17	9
Szlavónia	381	20	0	84	104	27	17	3	20	5
Péterváradí ezred	103	9	10	5	24	23	10	14	24	23
Bródi ezred	82	2	0	3	5	7	0	2	2	3
Gradiskai ezred	62	0	0	2	2	3	0	0	0	0
Szlavóniai végvidék	247	11	10	10	31	13	10	16	26	11
I. báni ezred	70	0	0	2	2	2	0	0	0	0
II. báni ezred	66	5	0	7	12	19	0	5	5	8
Szluini ezred	69	0	0	2	2	2	0	0	0	0
Ogulini ezred	87	0	0	2	2	3	0	0	0	0
Otocsáci ezred	77	3	0	1	4	5	0	3	3	4
Likai ezred	84	1	0	2	2	3	0	0	0	0
Horvát végvidék	453	9	0	14	24	5	0	8	8	2
Horvát-Szlavónország	1838	87	13	146	247	13	58	46	104	6
Magyar Birodalom	15311	1241	1128	2150	4520	30	1030	1053	2083	14

A községálózatot a kiegyezés után két kategóriába osztották. **Nagyközségeknek** nevezték a saját jegyzőt és bírót alkalmazó, többnyire nagyobb, népesebb, központi jellegű, és gyakran mezővárosi múltú helységeket. A **kisközségek** vagy a nagyközségeknek voltak alárendelve, vagy pedig egymással összevonva körjegyzőségeket alkottak. Ekkor vezették be azt is, hogy a külterületek maradék nélkül be legyenek osztva valamely város vagy község alá. Ez vezetett a korábban önálló pusztának nevezett lakatlan vagy csak szórványtelepüléssel benépesült

földdarabok községgé szervezéséhez. A pusztai vagy tanyasi községek némelyike mára elérte a városi jogállást (Lajosmizse, Mórahalom), míg zömük a falvak átlagába illeszkedett, s legfeljebb a településközpont majorság jellege, illetve több magból álló faluközpont megjelenése mutatja a helység pusztai eredetét. A községi reform egyben intézkedett a változások folyamatos követéséről a városi státusz megvonása és adományozása, valamint egyesítések és különválasztások révén. Ugyancsak a községi reformhoz kapcsolódott, de az első világháborúig húzódtott, s néhány megyében még akkor sem fejeződött be a községnevek egységes rendszerbe foglalása, a **községnév-törzskönyvezés**.

A kiegyezés után ismét fölvetődött a megyék fölötti, **tartomány méretű egységek** bevezetésének kérdése. Ez részben különféle **szakigazgatási beosztásokban** valósult meg (bíróságok, fegyveres erők, adó-, illeték-, vám-, út-, vasút-, vízügyi szervek stb.). Ezek egymással csak lazán függöttek össze, bár többnyire igazodtak bizonyos vonzaskörzet-határokhöz, és legtöbbször a megyei beosztáshoz is. Egységes rendszer hiányában azonban gyakori volt a hatásköri átfedés, illetve a közel eső központok vetélkedése (Győr–Sopron–Pozsony, Debrecen–Nagyvárad, Szeged–Arad–Temesvár, Kolozsvár–Marosvásárhely). Átfogó rendszer csak a **statisztikai beosztásban** alakult ki, amely a kettős Monarchia éveiben, Keleti Károly tagolását alkalmazta: 1. **Duna jobb partja** (tizenegy dunántúli megye), 2. **Duna bal partja** (11 dunán-inneni megye), 3. **Duna–Tisza köze** (öt megye: Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Bács-Bodrog, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok és Heves), 4. **Tisza jobb partja** (nyolc tiszáninnyi megye), 5. **Tisza bal partja** (nyolc tiszántúli megye), 6. **Duna–Tisza–Maros szöge** (a kibővített Bánát: Csanád, Arad, Torontál, Temes, Krassó-Szörény), 7. **Erdély** (Királyhágóntúl: tizenöt megye), 8. **Horvát-Szlavónország** (nyolc megye) és 9. **Fiume** (kikötőváros, Magyarország exklávens része).

Hazánk területi alakulásának talán a legnagyobb kérdése a **Délvidék** sorsa volt, ezt fontossága miatt az alábbiakban részletesen ismertetjük. A törökkel kötött **karlócai béke** (1699) török kézen hagyta a **Te-**

mesközt, vagyis a Duna-Tisza-Maros közét, amely most első ízben különült el az anyaországtól. A felszabadított országrészben már a XVII. század végén megkezdődött a vármegyék újjászervezése, de a **török határ menti sávot katonai igazgatás alá helyezték**: megalakult a Tisza-Marosi határőrvidék, főleg szerb lakossággal, akiket pl. a Rákóczi-szabadságharc ellen is föl lehetett használni. Ugyancsak katonai igazgatás alá került az egész **Drávántúl**, amely a török hódoltság előtt a magyar anyaország közvetlen része volt. A középkorban ugyanis Horvátország a Karszt-felvidéket, Szlavónia pedig a Zágrábi-medencét és környékét jelentette. A török idők alatt terjeszkedett ki a Horvátország fogalom Zágráb, Kőrös és Varasd vármegyére, a Szlavónia (Tótország) nevet pedig – először „katonai térképezők tévedéséből” – a Drávántúl K-i részére, az egykori Verőce, Pozsega, Valkó és Szerém megyékre, valamint Baranya és Somogy drávántúli részeire kezdték alkalmazni. Amikor 1743-ban a Drávántúlt – a Határőrvidék kivételével – polgárosították, a horvát bán fennhatósága alá rendelték, noha a három újjászervezett drávántúli megye (Verőce, Pozsega, Szerém) továbbra is küldött követeket a magyar országgyűlésre is. Hiába bizonygatták a magyar rendek az immár „szlávón” megyék Magyarországhoz tartozását – Fényes Elek is mint az ország ötödik kerületét, a Dunántúl, Dunáninnen, Tiszáninnen, Tiszántúl sorában ismertette a Drávántúlt 1840 körül –, **Szlavónia teljesen délszláv jellegűvé vált, míg az 1868-as magyar-horvát kiegyezés jogilag is a horvát társországhoz tartozónak ismerte el.**

Az 1718-as **pozsareváci béke** értelmében, amely az osztrák-török háborúknak a Habsburgok számára legsikeresebb fordulóját zárta le, nemcsak a **Temesköz szabadult fel** és került osztrák katonai igazgatás alá, hanem egy időre Szerbia nagy része és Olténia (Kis-Oláhország) is.

A déli országhatárt az első világháborúig fennálló alakjában az 1740-es **belgrádi béke** határozta meg: a határt Horvátország hegyvidéki részének kivételével a folyókra – az Unára, a Szávára és a Dunára -, illetve Orsovától K-re a Déli-Kárpátok gerincére helyezték. A határ bel-

ső oldalán a XVIII. század közepére teljessé vált a katonai igazgatás alatt maradó, nemcsak az anyaországtól, hanem a társországoaktól is elkülönített **Katonai Határőrvidék**, amely keskeny sávban húzódott az Adriától a Keleti-Kárpátokig.

A Katonai Határőrvidéket először – már a XVI. század végén – Horvátországban szervezték meg. A **Horvát Végvidék** a XVIII-XIX. században három részből állt: a Karszt-felvidéken elterülő Károlyvárosi végvidéket a Likai, az Otocsáci, az Ogulini és a Szluini végezred; a Kulpa és az Una folyók közti Báni végvidéket az I. és a II. báni végezred; a Szávától a Drávaig terjedő Varasdi végvidéket pedig (ez volt a régi értelemben vett Szlavóniai végvidék) a Varasd-Kőrösi és a Varasd-Szentgyörgyi végezred alkotta. A Károlyvárosi és a Báni végvidéknek **Károlyváros**, a Varasdi végvidéknek **Belovár** volt a főtisztikari helye. A Varasdi végvidék a török kiűzése után az ország belsejébe került: csak Horvátország és a Drávántúl (ill. most már Szlavónia!) polgári részeit választotta el egymástól. A polgárosított országrészek közé ékelt katonai sziget a többi végezrednél néhány évvel korábban, 1872-ben, Belovár megye szervezésekor szűnt meg.

A Határőrvidék második szakasza volt a **Magyar** vagy **Szlavóniai végvidék**, amelyet 1744-ben szerveztek meg a drávántúli országrész nem polgárosított D-i sávjában. Három végezred alkotta: a Gradiskai, a Bródi és a Pétervárad; főtisztikari helye **Pétervárad** volt.

A Határőrvidék harmadik szakaszát a XVII. század végén felállított **Tisza–Marosi végvidék** képezte, amely már a Temesköz felszabadultakor (1718) az ország belsejébe került, de csak 1750-ben számolták föl. Szerb lakosainak egy része ekkor Oroszországba vándorolt (Új-Szerbia, Ukrajna déli-középső részén). A Tisza-Marosi végvidék területét Arad, Csanád, Csongrád és Bács vármegyék között osztották szét. Az Ókani-za, Martonos, Zenta, Ada, Mohol, Péterréve, Óbecse, Bácsföldvár, Turja és Szenttamás helységekből álló **Tiszai koronauradalom** – később Bács megye tiszai járása – egy ideig még megőrzött bizonyos ki-

váltságokat. A Duna–Tisza összefolyásánál kialakított **Csajkáskerület** (Titel székhellyel) pedig egészen 1873-ig fennmaradt.

A Duna–Tisza–Maros köze, amely az országban utolsóként, 1718-ban szabadult föl a török uralom alól, 1778-ig egészében le volt választva Magyarország törzséről. A Bécsből igazgatott **Temesi Bánság** (Temesvár székhellyel) az újratelepítés során – amelyből sokáig éppen a magyarok voltak kizárva – Európa talán legkevertebb etnikumú tartományává vált, ahol románok, németek, szerbek, magyarok mellett bolgárok, csehek, szlovákok, ruszinok, horvátok, sőt franciák és spanyolok is letelepedtek. 1751-ben a Temesköz É-i kétharmadát (357/540 részét) polgárosították. A középkori előképekre alig emlékeztető három megyét alakítottak ki: az É-D irányban elnyúló **Torontál**, **Temes** és **Kraszó** vármegyét.

A török fennhatóság alatt maradó Szerbiával és Havasalfölddel érintkező D-i országhatár mentén szervezték meg a **Bánsági határőrvidéket**. Először csak két ezredvidék alakult: a Karastól Ny-ra a **Német**, K-re az **Oláh–Illír** végezdred **Pancsova**, ill. **Karánsebes** székhellyel. 1845-ben szervezték meg a Bánsági határőrvidék középső részén Fehértemplom székhellyel a Bánsági illír zászlóalj kerületét, amely később **Szerbbánsági** végezdreként szerepelt, míg az Oláh–Illír ezredvidék többi része a **Románbánsági** ezredet alkotta.

A Határőrvidék erdélyi szakaszának felállítását Mária Terézia rendelte el 1764-ben. Az **Erdélyi határőrvidéket** a hagyományos erdélyi területi beosztás fenntartása mellett szervezték meg: különböző megyékhez, székekhez és vidékekhez tartozó, területileg nem mindig összefüggő helységeket rendeltek az ezredek alá. A határőrvidékhez tartozó községek Marosszék kivételével az összes székely széket, Belső-Szolnok és Felső-Fehér kivételével az összes erdélyi megyét érintették, a szász Királyföldről azonban csak 4 szebenszéki és 1 szászvárosszéki helységet (és ezek is román lakosságúak voltak). A tiszta katonai és huszár-határőr helységek mellett voltak polgáriakkal vegyes helységek is.

Az Erdélyi határőrvidék szervezése így is súlyosan sértette Erdélynek a „három nemzet unióján” alapuló, a XV. század óta fennálló hagyományos belső rendjét. A Székelyföld egy részének határőri szervezetbe kényszerítése a székelyek tiltakozását váltotta ki, amit a bécsi kormányzat véres erőszakkal tört le (**madéfalvi veszedelem**, 1764). A „három nemzet uniójából” kimaradt románság számára a román határőrség a területi autonómia bizonyos keretét jelentette, így nemzeti fejlődésüket előmozdította. A román ezredekbe osztott magyar lakosság viszont a határőrvidék fennállása alatt jórészt elrománosodott.

*Az alábbi összeállítás az Erdélyi határőrvidék belső felépítéséről tájékoztat. **Első székely ezred** (Csíkszereda): Csíkszereda tiszta katonai mv. és 50 vegyes falu Csíkszéken. **Második székely ezred** (Kézdivásárhely): Kézdivásárhely tiszta katonai mv., Illyefalva vegyes mv. és 99 vegyes falu Háromszéken. **Első oláh ezred** (Orlát): Hátszeg tiszta katonai mv., 16 katonai és 65 vegyes falu Dél-Erdélyben. **Második oláh ezred** (Naszód): 44 tiszta katonai falu Északkelet-Erdélyben. **Székely huszár ezred**: Dobra tiszta katonai mv. (Hunyad vm.), Borbánd, Tövis, Vajasad (Alsó-Fehér vm.), Gyéres és Egerbegy (Torda vm.) vegyes mv.-ok, 2 végőrökkel vegyes mv., 10 polgáriakkal és 152 végőrökkel vegyes falu Erdély különböző részein. A Határőrvidék utolsónak szervezett erdélyi szakasza bizonyult a legrövidebb élettartamúnak: 100 évnél rövidebb fennállás után 1851-ben szűnt meg. Egyetlen emléke a Második oláh ezredből alakult **Naszódvidék**, amely az 1876-os megyereform alkalmával Beszterce-Naszód vármegyébe olvadt be.*

A Katonai Határőrvidék Magyarországgal, Erdéllyel, Horvátországgal, Szlavóniával és az 1778-ig fennálló Temesi Bánsággal egyenrangú, külön politikai egység volt. Az egyes szakaszok csak halvány történeti jogcímen kapcsolódtak Magyarországhoz, ill. valamelyik társországhoz. Jellemző, hogy bár a XVIII-XIX. században a szlavóniai végvidéket tekintették „Magyar végvidéknek”, végül mégis csak a Bánsági végvidék került Magyarországhoz. A Határőrvidék katonai jelentősége a török veszély gyengülésével szinte elenyészett volna, ha a bécsi kor-

mányzat nem használta volna a határőrséget a „belső ellenség”, a magyar függetlenségi törekvések sakkbantartására, ahogy azt az 1703–1711. és az 1848–1849. évi események világosan megmutatták. A Határőrvidéken – Erdélyt kivéve – magyar lakosság csak elenyésző számban élt (a kisszámú városi magyarságon kívül csak a Németbánsági ezred területén jöttek létre a XIX. században magyar telepítvények: Torontálvásárhely és az aldunai székelvények falvai).

A Határőrvidék belső szervezetében az ezredvidékek, ill. a Csajkáskerület mint zászlóaljvidék megfeleltek a vármegyéknek; ezeken belül a századok a járásoknak. Itt tehát a közigazgatási beosztás minden áttétel nélkül egyenesen a katonai szervezetből következik. A legtöbb ezredvidéken a XIX. század elején már néhány város is volt: a szabad királyi városoknak megfelelő szabad katonai városok, valamint a mezővárosok. A korabeli leírások azonban egybehangzóan állítják a Határőrvidék lemaradását a szomszédos polgárosított országrészek mögött. A katonai igazgatás a XIX. század folyamán **a fejlődés gátja lett**, és egyre inkább anakronizmussá vált.

A Határőrvidék **polgárosítása** a katonai szervezet megyékbe, illetve járásokba való tagolását jelentette. Erre azonban csak a kiegyezés után kerülhetett sor. A magyar-horvát kiegyezéssel a Horvát és a Szlavón végvidék a társországokhoz került, teljes polgárosításuk 1882-ben történt meg. A Csajkáskerületet és a Bánsági végvidéket – amelyek 1867-től már Magyarország szerves részei voltak – 1873-ban polgárosították. A Csajkások kerületét Bács-Bodrog megyéhez csatolták, a Bánsági végvidéket pedig Torontál, Temes, Krassó és a Románbánsági ezredből újonnan szervezett Szörény megye között osztották szét.

Az ország területi egységei között különleges hely illette meg **Fiume** kikötővárost, melyet 1776-ban Mária Terézia csatolt a Magyar Koronához. 1779-ig Horvátországhoz, majd közvetlenül Magyarországhoz tartozott. 1809-ben Napóleon a Szávától délnyugatra eső horvátországi és határőrvidéki részekkel együtt Fiume kerületét is a Franciaországnak

alárendelt **Illír Tartományokhoz** csatolta. E francia kreáció (amelynek nagy szerepe volt a Magyarországtól elforduló horvát nacionalizmus alapvetésében) az Ausztriából lekapcsolt Karintiát, Görzöt, Krajnát, Isztriát és Dalmáciát is magában foglalta; e területeken még 1815-1822 között is az Illír Királyság állt fenn, de már Habsburg fennhatóság alatt. A Napóleon előtti helyzetet csak 1822-ben állították vissza. 1848-ig a **Magyar Tengerpart** (Fiume kerülete) a szabad kerületekkel – a Jászkunsággal, a Hajdúkerülettel, a XVI Szepesi városokkal – egy sorban Magyarország közvetlen része volt. 1848-1867 között Fiume és kerülete Horvátországhoz tartozott. A magyar-horvát kiegyezéskor (1868-ban) a **horvátok lemondtak Fiuméről** cserébe azért, hogy Magyarország elismerte a három szlavóniai megye, valamint a magyar-horvát tengerpart Horvát-Szlavónországhoz tartozását. Az első világháborúig tehát Fiume (közvetlen környékére korlátozott kerületével) Magyarország exklávens része volt. A XIX. század végére kiépülő fiumei vasút és kikötő végre elérhető közelségbe hozta a **magyar kereskedelemnek** a XVIII. század óta politikai célként hangoztatott **tenger felé fordulását**.

A XX. században a megyék fölötti egységek sorsa változatosan alakult, amit cikkünk további fejezeteiben mutatunk be.

4. Egyházi régiók Magyarországon

A megyék fölötti beosztások közül a **legnagyobb múltra tekintenek vissza, és sok történeti elemet máig megőriztek**. Az egyházak az illető vallás elterjedése szerint igen eltérő léptékben osztják be az ország egyes részeit: ahol híveik jelentéktelen számban élnek, az a terület valamely csaknem országos hatáskörű egyházi hatósághoz tartozik, míg az illető vallás fő területén sokszor a megyéknél is részletesebb beosztásuk van.

A **római katolikus** egyház területi beosztása egyidős a feudális magyar állammal, és azóta is folytonos átalakulásban van. Az 1990-es

években például a pápa elérkezettnek látta az időt az egyházi és az állami határok viszonylagos összhangjának kialakítására. Ekkor szűntek meg véglegesen a trianoni határon túlnyúló egyházmegyék, a lekapcsolt megyetöredékeket az adott államkereten belüli kapcsolódásokkal illesztették a hierarchiába. Belső egyházmegyei határok korrekciójára is sor került: a Balaton körül, az Észak-Alföldön, vagy éppen egy-egy jelentős város egyházi székhellyé való előléptetésével (Esztergom mellett Budapest, Kalocsa mellett Kecskemét). Erdélyben a gyulafehérvári egyházmegye csak rangjában lépett elő püspökségből érsekséggé. A Gyulafehérvár alá kívánczó három partiumi római katolikus püspök (a nagyváradai, a szatmári és a temesvári), valamint a moldvai csángókat pásztoroló jászvásári (Iaóí) püspök megmaradt a bukaresti érsek alárendeltségében. Nem jött létre a szlovákiai magyarok által szorgalmazott komáromi magyar püspökség sem. A délszláv utóállamok katolikus híveit viszont – többnyire a történeti határokhoz is igazodva – magyar püspökök vezetik.

A **hierarchia-elv**re épülő római katolikus beosztás világos területi rendszer. Az egyházmegyék és a vármegyék szervezése párhuzamosan történt. Egy egyházmegye kebelében 3-5 vármegye szerveződött, majd ezek száma a peremvidékeken alakuló új megyékkel akár 10-re is fölmehetett. Az egyházmegyék száma is növekedett az alapító Szent István király óta, de korántsem ilyen mértékben: hazánk a történelmi ország fennállásának utolsó éveiben – a 10 „eredeti” egyházmegyével szemben – 4 érseki és 17 püspöki megyére volt beosztva.

Minden érseknek és püspöknek saját megyéje van, amelyek fő- és alesperességekre oszlanak, ezeken belül pedig a plébániák képezik az alapegységeket. A XIX-XX. század fordulóján 4 érsekség alá tartoztak a beosztott (suffragan) püspökségek:

Esztergom alá: Győr, Veszprém, Székesfehérvár, Szombathely, Pécs, Vác, Nyitra, Besztercebánya, valamint a pannonhalmi főapátság

Kalocsa alá: Nagyvárad, Csanád (székh. Temesvár), Erdély (székh. Gyulafehérvár)

Eger alá: Szepes (székh. Szepeshely), Rozsnyó, Kassa, Szatmár (székh. Szatmárnémeti)

Zágráb alá: Modrus-Korbávia (székh. Zengg), Boszniai püspökség (székh. Diakóvár).

Az **esztergomi** érsekség saját megyéjéhez csak Esztergom, Hont és Pozsony megye, valamint Nyitra, Bars és Nógrád egy része, a pilisi járás északi fele, valamint a főváros tartozott. Az alárendelt püspökségek révén azonban Esztergom alá volt rendelve az egész Dunántúl, valamint a Dunáninnen nagy része és a Duna–Tisza köze É-i fele. Az egyházi beosztásban a Duna csaknem teljes hosszában – Esztergom megyei szakaszát és a fővárost kivéve – határt képezett; a püspökségi határ a Mosoni-, a Váci- és a Soroksári-Dunaágot követte. A Dráván viszont átléptek a püspöki határok: a Muraköz Zágrábhoz, Szlavónia egy része viszont Pécshez tartozott. A Dunántúl a Szent István-i beosztásban a **győri**, a **veszprémi** és a **pécsi** püspökség között oszlott meg. A töröktől felszabadított részekben a középkori beosztásokat igyekeztek visszaállítani (így maradt pl. a pécsi püspök megyéjében a Baranyától Somogyhoz csatolt Szigetvár); jelentős változás csak a XVIII. században következett be, amikor Székesfehérváron és Szombathelyen új püspökségek létesültek. A szombathelyi püspökség Vas megyét és Zala vm. lövői és zalaegerszegi járását, a székesfehérvári Fejér megyét és a pilisi járás déli felét foglalta magában. Az eredetileg a veszprémi püspöki megyéhez tartozó régi Pilis megye északi fele Pest-Budával egyetemben Esztergomhoz került. A veszprémi egyházmegye azonban maradék területével is – Veszprém, Somogy, Zala K-i fele – a Balatont minden oldalról körülölelő egység maradt. 1993-ban a pápa a Balatonnál kettéválasztotta a veszprémi egyházmegyét; a somogyi oldalon megalakult az új kaposvári püspökség.

Az esztergomi érsekség saját megyéje eredetileg a Duna bal partjára terjedt ki, keleti határa Nógrád megyét szelte át, hozzátartozott Gömör, Torna, Szepes, sőt Abaújból is Jászó környéke. 1993-ban az esztergomi egyházmegye második székhelyévé nyilvánították Budapestet, a budapest–esztergomi vonalon pedig Piliscsaba székhellyel megalakult a Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Az egri püspök megyéje a Tisza felső folyásáig terjedt, ahol az erdélyi püspökséggel érintkezett. A XVIII. századra az esztergomi egyházmegyéből 4 püspökséget (**Nyitra, Besztercebánya, Rozsnyó, Szepes**) hasítottak ki. Az egri és az erdélyi egyházmegyék részeiből jött létre a Felső-Tiszavidék 5 vármegyéjét magában foglaló **szatmári** püspökség. 1804-ben az egri püspök megyéjéből különítették el a Sáróst, Zemplént és Abaúj nagy részét magában foglaló **kassai** püspökséget; ugyanekkor azonban az egri püspökséget érsekséggé emelték, amelynek joghatósága Árvától Máramarosig a történelmi ország egész ÉK-i részét átfogta. Az esztergomi és egri érsekség joghatóságának határa ettől fogva Trencsén, Túróc, Zólyom keleti szélén és tovább Nógrád belsejében húzódott, nem esett tehát egybe a Duna-Tisza vízválasztót követő országgrézhatárral.

A katolikus egyházi beosztás talán legkülönösebb alakzata a **váci** püspök megyéje, amely a Duna–Tisza közének északi felét foglalja magában (déli határával mintegy megelőlegezve Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye kettéosztását). Hozzátartozik még Nógrád egy része (az ún. Kisnógrád), és átnyúlik a Tiszántúlra is (Mezőtúr, Szentes, Hódmezővásárhely). Az egyházmegye alakja az Alföld ÉNy-i részének egykor Pestet elkerülő kapcsolatrendszerére utal.

A római katolikus püspöki székhelyek a történelmi ország ÉNy-i harmadában – az egykori Királyi Magyarorszáiban – vannak a legközelebb egymáshoz: ez az országgrész a katolicizmus bástyája a Kárpát-medencében. Gyakran a püspöki megye szélére esik a székhely: ilyen fekvésű Győr, Vác, Kalocsa, sőt Esztergom is. Az Alföld belsejében az első világháború előtt nem volt katolikus püspöki székváros: ezek vagy a Duna mellett, vagy az Alföld külső peremén foglaltak helyet. **Szeged**, a

Dél-Alföld nagy katolikus központja a Temesvár székhelyű **csanádi** püspökséghez tartozott.

A keleti országrész három vagy több (Erdélyben az 1876-os beosztás szerint 15) vármegyét magában foglaló püspöki megyei létszámukat tekintve épp csak hogy fölértek a kisebb dunántúli és felvidéki püspökségekkel: a katolikusok itt a legtöbb megyében – kivéve a Székelyföld külső szegélyét – kisebbségben voltak. A legnépesebb római katolikus egyházmegye az esztergomi érseké volt (idetartozott Budapest is) – az első világháború idején már 1 millió főt meghaladó létszámmal. Ezzel szemben a nagyváradi és a szatmári egyházmegye híveinek száma mélyen 100.000 fő alatt maradt.

A görög kereszténység befolyása a történeti Magyarország D-i és K-i részeire terjedt ki. A román, szerb, ruszin lakosságon kívül kisebb számban a magyarok és a szlovákok között is voltak görög szertartású keresztények. A magyarországi görög szertartásúak a XVII. század óta kb. fele-fele arányban megoszlottak a római pápa fennhatóságát elismerő **görög katolikusok** (unitusok vagy egyesült óhitűek) és a Rómától független **görögkeletiek** (ortodoxok vagy nem egyesült óhitűek) között. Mivel a Rómával való kapcsolat nemzeti érdekeikkel ütközött, a szerb unitusok hamarosan visszatértek az ortodoxiához. A románok körében a megosztottság a második világháború végéig fennmaradt: Észak-Erdélyben és a Partiumban az unitusok, Dél-Erdélyben és a Bánságban az ortodoxok domináltak. A ruszinok, a magyarok és a szlovákok kitarítottak a görög katolikus egyház mellett. 1945 után Romániában és a Szovjetunióban az unitusokat állami döntéssel az ortodox egyházba olvasztották. A görög katolikus egyház azóta térségünkben csak Magyarországon, Csehszlovákiában és Jugoszláviában működhetett legálisan. A rendszerváltozással a helyzet valamelyest javult, de a hívek – úgy tűnik – mára nagyrészt elfogytak.

A görög katolikusoknak 1848 előtt nem volt saját érseük, 5 püspökségük (**Eperjes, Munkács, Nagyvárad, Fogaras, Kőrös**) az eszter-

gomi római katolikus érsek alárendeltje volt. A szabadságharc bukása után az esztergomi érsekség alatt csak az eperjesi és a munkácsi püspökségek maradtak. A horvátországi kőrösi püspökséget – amelynek hívei a szerbek elpártolása után zömmel a Délvidékre áttelepült ruszinokból kerültek ki – először a lemergi görög katolikus, majd a zágrábi római katolikus érsek alá helyezték. A román ajkú hívek számára érsekséggé emelték – **gyulafehérvár-fogarasi** érsekség néven – a Balázsfalván székelő fogarasi püspökséget, alája rendelve a **nagyváradi**, valamint az újonnan szervezett **szamosújvári** és **lugosi** püspökségeket.

A XIX-XX. század fordulóján Magyarország görög katolikus beosztása a következő volt:

(a) a 4 román egyházmegye:

- **gyulafehérvár-fogarasi** (a Királyhágóntúl Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód és Hunyad nélkül)
- **szamosújvári** (a román-ruszin nyelvhatártól Erdély két É-i megyéjéig)
- **nagyváradi** (Bihar, Békés, Csanád, Csongrád + Arad nagy része, Szatmár és Szilágy egy része)
- **lugosi** (Bánság + Arad egy része + Hunyad vm.)

(b) a magyar, szlovák és ruszin hívekből álló ÉK-i egyházmegyék, Esztergom alá rendelve:

- **munkácsi** (székh. Ungvár – Tokajhegyaljától a Tisza forrásvidékéig, beleértve Hajdú és Szabolcs vármegyét is)
- **eperjesi** (Felső-Zemplén, Abaúj-Torna, Sáros, Szepes, Gömör, Borosod + a dunai országrész szórványai)

(c) a **kőrösi püspökség**, Zágráb alá rendelve (Horvát-Szlavónország + Bácska, Dél-Dunántúl és Dalmácia)

1912-ben alakult meg a magyar ajkú híveket összefogó **hajdúdorogi** püspökség (székh. Nyíregyháza), az esztergomi érsek alárendeltjeként. Az új egyházmegye a munkácsi, a nagyváradi, a szamosújvári és a gyulafehérvár-fogarasi püspökségek részeiből állt össze. Trianon után a görögkatolikus egyházmegyéek közül csak a hajdúdorogi nagyobb és az eperjesi kisebb része maradt Magyarország határain belül. A határon túli magyar ajkú görögkatolikusok azóta ismét nem-magyar egyházmegyekhez tartoznak.

A hazánkban élő **görögkeletiek** – legnagyobbbrészt románok és szerbek – legfelső egyházi hatósága a szerémségi **Karlócán** székelő pátriárka volt. Azonban 1863–64-ben a szerb és a román ortodox egyház különvált: a románok az érseki rangra emelt **nagyszebeni** metropolita alá kerültek. A szerb ortodox beosztás a Horvátországtól az erdélyi határig terjedő országrészt a Dunához, a Drávához és a Tiszához igazodó határokkal hat püspökség között osztotta szét (**Károlyváros, Pakrác, Karlóca, Újvidék, Versec, Temesvár**); az ország belsejében élő szerb hívek a Szentendrén székelő **budai ortodox püspökhöz** tartoztak. Ez utóbbi az egyetlen szerb egyházmegye, amely Trianon után Magyarországnál maradt.

A román ortodox beosztásban a **nagyszebeni** érseki megye foglalta magában egész Erdélyt, sőt É-on a Tiszáig terjedt (Észak-Erdélyben azonban a görögkatolikus egyház beolvasztása előtt alig voltak hívei). A Tiszántúl a Bánság nagyrészeivel az **aradi**, a Bánsági Határőrvidék pedig a **karánsebesi** püspökséghez tartozott. A Tiszától Ny-ra eső országrészt a román ortodox beosztás nem érintette.

A történeti Magyarország görög szertartású egyházai elsősorban a hívek nemzetiségéhez igazodtak; e tendencia fokozatosan a katolikus hierarchiába illeszkedő unitusoknál is érvényre jutott. Volt néhány nagy

területű, kis létszámú diaszpóra-egyházmegyék is. A Magyar Korona Országainak közjogi tagozódására kevés (és az idő előrehaladtával egyre kevesebb) figyelemmel voltak; néhány esetben külföldre is átnyúltak (a kőrösi püspökség Dalmáciába, a gyulafehérvár-fogarasi érsekség Bukovinába). Egyes egyházmegyék székhelye más szempontból jelentéktelen helyen volt (Balázsfalva, Karlóca, Pakrác). Előfordult a névadó és a székhely eltérése (Buda-Szentendre, Munkács-Ungvár, Hajdúdorog-Nyíregyháza). A mai Magyarországból 1918 előtt a szerb beosztás szerint Makó a temesvári, Szeged és Baja a bácsi (újvidéki), Nagykanizsa a pakráci, az ország többi része a budai (szentendrei) püspökséghez; a román ortodox egyházközségek az aradi román püspökséghez tartoztak. Néhány görög kereskedőtől alapított ortodox egyházközség (pl. Miskolc, Tokaj) kívül állt mindkét beosztáson: egyik püspökséghez sem tartozott.

A hazai protestáns egyházak közül a **reformátusoknak** és az **evangélikusoknak** volt az egész országra kiterjedő beosztásuk. A protestánsoknál a katolikus egyházmegyéknek megfelelő nagy egységeket **egyházkerületeknek** nevezik, míg az **egyházmegyék** a katolikus espereségeknek felelnek meg. Az egyházkerületek között nem volt az érsekpüspök viszonyának megfelelő hierarchia: a protestáns egyházkerületi beosztás ugyanis mellérendelt egységekből áll. A protestáns egyházak területi beosztása viszontagságos történetük során gyakran módosult. A két nagy protestáns felekezet térbeosztása mégis sok közös vonást mutat. Mindkettő alapján a vármegyék fölötti kerületekhez igazodott.

Az **evangélikus** (lutheránus) egyház hívei magyarok, németek és szlovákok voltak. Az első világháború előtt **5 egyházkerületet** alkottak. A kb. 10%-ot kitevő dunántúli evangélikusok a Győr székhelyű **Dunántúli egyházkerületet** alkották, amely kiterjedt Esztergom megyére is, hiányzott viszont belőle – többszöri kérvényezés ellenére – Moson vármegye. Ez utóbbi a Liptószentmiklós székhelyű, zömmel szlovák hívekből álló **Dunáninneni egyházkerülethez** tartozott, amely Árva, Liptó, Trencsén, Túróc, Nyitra, Pozsony és Moson megyére ter-

jedt ki. A dunáninnyi területben az evangélikusok a lakosság hatodát (sőt Liptóban közel felét, Túrócban pedig többségét) tették ki. A harmadik egység az ország középső harmadát foglalta magában **Bányai egyházkerület** néven, Budapest székhellyel: idetartozott Zólyom, Bars, Hont, Nógrád megyén kívül a Duna–Tisza köze, a Tiszántúl déli része és a szlavóniai Pozsega megye is. A bányai kerülethez zömében szlovák hívek tartoztak, köztük az Alföldre és Szlavóniába kirajzó XVIII–XIX. századi telepések. Az evangélikusok aránya nagy eltéréseket mutatott: Zólyom és Békés megyében meghaladta az 1/3-ot, Nógrádban 1/4 körül volt, másutt csak néhány %-ot tett ki. Az északkeleti országrészt a **Tiszai egyházkerület** foglalta magába (székh. Miskolc); idetartozott az egész Tiszáninnen és a Tiszántúl nagy része. A tiszai kerülethez szlovákok, magyarok és németek (szepesi szászok) tartoztak. Arányuk Gömörben 42, Szepesben 25% volt; a Tiszántúlon egyedül Szabolcsban éltek nagyobb számban (tírpákok), az Északkeleti-Felvidék megyéiben együttvéve is csak pár száz evangélikus élt.

A többi négytől lényegesen eltért az ötödik, a Nagyszében székhelyű **Erdélyi egyházkerület, az erdélyi szászok nemzeti egyháza**. Sokáig minden megkülönböztetés nélkül tartoztak hozzá a Szászok földjén és a beékelt vármegyei szigeteken élő magyar ajkú lutheránusok (az ún. szászmagyarok), akik ily módon ki voltak téve a németesítő törekvéseknek. A XIX. század végén azonban 12 magyar lutheránus egyházközség – a brassói magyar egyházmegye – az erdélyiből átkerült a tiszai evangélikus egyházkerülethez. 1920 óta ezek a községek Kolozsvár székhellyel külön magyar lutheránus püspökséget alkotnak.

A **református** (kálvinista) egyház néhány ezer szlovák, német, horvát és cseh hívő kivételével tisztán magyar ajkú felekezet volt. Öt egyházkerületük nagyjából a történelmi országrészekkel esett egybe. A Komárom székhelyű **Dunántúli egyházkerület** a Dunántúlnak csak nyugati kétharmadát foglalta magában: Fejér megye keleti fele, Tolna, Baranya és Külső-Somogy nem tartozott hozzá. A dunántúli kerülethez tartozott viszont a dunáninnyi megyék zöme, továbbá Fiume, Horvát-

ország és Szlavóniából Pozsega. A reformátusok a legmagasabb arányt Somogyban és Komáromban érték el (1/3 fölött), sok református élt Veszprém megyében (1/4), másutt pár százalékos kisebbséget képeztek. Néhány felvidéki és horvátországi megyében teljesen hiányzott a református lakosság. A Budapest székhelyű **Dunamelléki egyházkerület** a Duna észak-déli folyásának két partját foglalta magában Nógrád déli részétől Verőce és Szerém megyéig. A reformátusok részaránya a Kiskunságban 44%, Fejérben 1/3, Pest megyében 1/4, Tolnában és Baranyában 1/6 körül volt, másutt csak néhány %-ot tett ki. A Miskolc székhelyű **Tiszáninneni egyházkerület** csaknem pontosan egybeesett a táblakerülettel: itt Torna református többségű megye volt (52%), de a reformátusok aránya Borsodban is megközelítette a lakosság felét, Gömörben, Abaújban és Zemplénben pedig a negyedét.

A reformátusok legfontosabb kerülete a **Tiszántúli** egyházkerület volt, Debrecen székhellyel. Csaknem szó szerint a Tisza bal partjával esett egybe, a másik partról csak Máramaros, Ugocsa, Bereg és Csongrád jobbparti részei tartoztak hozzá. Szabolcs Tisza-jobbparti községei viszont a tiszáninneni kerülethez tartoztak. **A reformátusok a Tiszántúl középső részén többséget képeztek** (Hajdúkerület 83, Nagy-kunság 71%, valamint Bihar és Szabolcs vm.), de jelentős arányt képviseltek – a Bánságot kivéve – a többi tiszántúli megyében is. Debrecent, a nagy református központot „a kálvinista Róma” névvel illették.

A Kolozsvár székhelyű **Erdélyi** egyházkerület a Királyhágón túli megyéket foglalta magába: idetartozott az erdélyi magyarság kb. fele.

Az országhatár-változások nyomán Magyarországon négy református egyházkerület maradt, a határon túli részek országonként szerveződtek, ill. Romániában két egyházkerület létezik (az erdélyin kívül a tiszántúli kerület elcsatolt részeiből Nagyvárad székhellyel megalakult **Királyhágómelléki** egyházkerület).

Az erdélyi eredetű és tömegesen csak ott elterjedt **unitárius egyháznak** az egész országra kiterjedő beosztása nem volt. A Kolozsvárt székelő **erdélyi unitárius püspökség** alá a református és evangélikus egyházmelegyékkel összevethető **egyházkörök** tartoztak. Magyarországon az unitárius vallás 1848-ban lett bevett felekezet: azóta fejlődött ki a Duna–Tisza menti egyházkör, a mai magyarországi unitárius egyház alapja.

Az **izraelita** egyházi beosztás nagyjából a mindenkori megyei beosztáshoz igazodott.

A római katolikus beosztás fő jellemzője, hogy keretet adott a vármegyeszervezésnek. A görög rítusú egyházak viszont inkább a nemzeti-ségi-etnikai keretekhez igazodtak. A protestáns beosztásokra ezekkel szemben a rugalmas, a mindenkori társadalmi helyzethez igazodó területi változások jellemzőek. Az országhatárok változásait gyorsabban követték: a határon átnyúló alárendeltséget nem tartották fenn. A nemzetiségi jellegre az evangélikusok valamelyest tekintettel voltak, bár egyházkerületeik mindegyikében több nemzetiség volt jelen. Az egyházkerületi székhelyek az adott kerület protestáns szempontból is jelentős nagyobb városaiba kerültek.

5. Megyék fölötti szakmai és igazgatási beosztások

Az egyházi beosztásokhoz hasonlóan a szakigazgatási beosztásoknak is voltak megyék fölötti szintjei. A területi beosztás alakulása természetesen csak egyik – és gyakran nem is a legfontosabb – vetülete az intézményrendszer alakulásának; a földrajzi vizsgálatban azonban erre kell és lehet koncentrálni. Az alább következő regionális összefoglalás nem vállalkozik a területi beosztások történetének kimerítő feldolgozására. Csak szemelvényeket adunk a különböző igazgatási szervek beosztásaiból, s rámutatunk egy-egy régió területszervezésének legjellemzőbb sajátosságaira. Ismertetésünk az igazságügyi, pénzügyi, postai, közlekedési, vízügyi, bányászati, ipari, kereskedelmi, mező- és erdő-

gazdasági, tankerületi, katonai, belügyi stb. beosztások XVIII. század végétől gyűjtött anyagán alapul.

A történeti Magyarország beosztásainak ismerete nélkülözhetetlen a mai területfejlesztési problémák értelmezéséhez is. Különös jelentőséggel bírnak II. József és a Bach-rendszer beosztásai, ezek jelentik ugyanis a megyék fölötti régióknak nemcsak az első világháborúig, hanem – az országhatár-változások után immár több országban érvényesülve – azóta is vissza-visszatérő alapváltozatait. **A regionális beosztások közös jellemzője, hogy a megyékre** – ritkábban a járásokra, s csak kivételesen, pl. helyenként a postaigazgatásban, egyes községekre – **építkeznek**. A megyéket a különböző szakágak eltérően csoportosították ugyan, mégis bizonyos tendenciával: Moson megye többnyire Győr, ritkábban Pozsony mellé került, s csak egész ritkán Sopron mellé. A beosztások többször és egymástól általában függetlenül változtak. A közigazgatási beosztáshoz azonban mindegyikük alkalmazkodott – legfeljebb némi késéssel.

A **központok** általában a nagyobb városok voltak. Az egyenlő súlyú városok között a funkciók általában megoszlottak. Alulról nézve anarchikusnak is tűnhet, hogy egy megye más-más szakágban más-más központ alá tartozik: annak következményeként, hogy **nincs egyértelmű megyék fölötti beosztás**. A funkciómegosztás (Győr–Sopron–Szombathely, Debrecen–Nagyvárad, Szeged–Temesvár–Arad) lehetővé tette a vidéki központok kiegyenlítettebb fejlődését. Az „anarchikus” helyzet azt is kifejezte, hogy hazánk minden része számos más résszel állt valamilyen kapcsolatban: e kapcsolatok az első világháborúig aligha egyszerűsíthetők csupán alá- s fölérendeltségi relációkra.

Kétségtelen, hogy a vidéki központok párhuzamos fejlődése is közrejátszott a Budapesthez képesti lemaradásban; de azért **Pozsony, Kassa, Debrecen, Szeged, Temesvár, Kolozsvár és Zágráb** a maguk régiójában, illetve együttvéve **a főváros funkcionális ellenpólusai voltak**. Népeségszámban azonban messze lemaradtak Budapeستől. A főváros

kiemelkedő súlyát jelezte, hogy több beosztás a megyék fölötti szinten is külön egységként kezelte. Ugyancsak külön egység volt – sajátos jogállása és szeparált fekvése miatt – **Fiume** is. Néhány speciális szakterület beosztásában falu is lehetett központ (lásd a történelmi borvidékek, a méntelepek, a méhészet vagy a selyemhernyó-tenyésztés kerületeit).

Az egyes beosztások meghatározása – beleértve a területi hierarchiát is – a különböző állami szervek hatáskörébe tartozott. Azonban a beosztási lehetőségeket a földrajzi adottságok is nagy mértékben befolyásolják: **a területi módosítások nem tekinthetők az illetékes hivatalok belső ügyének!** A különböző szakigazgatási beosztások összesítése bizonyos vonzaskörzet-kijelölésekre is támpontot ad. A hatásköri alá-fölérendeltség (még ha többféle beosztásban egybehangzóan mutatkozik is) nem feltétlenül jelent központ és körzete között a mai értelemben vett vonzaskapcsolatot.

A következőkben néhány szakigazgatási beosztással szeretnénk példázni a megyék fölötti területszervezési szint XIX-XX. századi egységeit. Áttekintésünkben a Dunántúl, a Felvidék, az Alföld, majd Erdély következik.

A kiegyezés előtti szakigazgatási beosztások közül a **pénzügyi** és a **postai** beosztás a Bach-rendszer soproni kerületének határait őrizte meg. A **tankerület**, amelynek székhelye Győr volt, ettől csak annyiban tért el, hogy hozzátartozott Győr és a régi alakjában helyreállított Komárom megye balparti része. A postaigazgatásban a soproni kerület – bár csökkent kiterjedéssel – máig megmaradt. A **pénzügyigazgatás** a kiegyezés után a Dunántúli kerületen belül három egységet szervezett Pécs, Győr és Sopron székhellyel, majd a győrit megszüntetve a Dunántúlt Pécs, Sopron, Pozsony és Budapest között osztotta föl.

A szakigazgatási beosztások közül talán a legérdekesebb az **útfelügyelőké** volt. 1887-ben Budapest alá tartozott Esztergom, Fejér és Tol-

na, Temesvár (!) alá Baranya, Magyaróvár alá Moson, Pozsony, Sopron, Győr és Komárom (kisalföldi kerület!), Szombathely alá pedig Vas, Veszprém, Zala és Somogy megye. A horvát-szlavónországi felügyelő ekkor még a Magyarország törzsterületéhez tartozó Nagykanizsán működött. 1892-re új felügyelőség alakult Pécsen Baranya megyére és Horvát-Szlavónországra kiterjedő hatáskörrel; a magyaróvári kerületet viszont szétesztették Sopron, Trencsén és Budapest között. A Dunántúlon tehát Sopron és Pécs maradt központ, de egészen aránytalan körzettel, Pécs Drávántúlra átnyúló hatásköre pedig e szakágban a horvát-szlavón autonómia csorbulását jelentette.

A dunántúli szakbeosztások a következőképpen összegezhetők:

- *a legerősebb határ a Fejér és Veszprém megye közötti volt*
- *Komárom és Esztergom megyét együtt és külön kezelő, valamint a Duna mentén felosztó beosztások egyaránt előfordultak*
- *a fővároshoz legszorosabban Fejér és Esztergom megye kapcsolódott, egyes beosztásokban azonban Budapest körzete néhány kisalföldi és délkelet-dunántúli megyére is kiterjedt*
- *Budapest szűkre szabott dunántúli vonzaskörzete azzal kapcsolatos, hogy a Dunántúl igazi vonzasközpontja gyakorlatilag a középkortól a XX. század elejéig Bécs volt (a dunántúli beosztások mintegy „hátat fordítanak” a magyar fővárosnak). Az osztrák főváros eme szerepköre napjainkban ismét erősödik.*
- *a Dunántúl belső régióközpontjai Sopron, Győr, Szombathely, Pécs és Székesfehérvár voltak, a legstabilabb vonzaskörzete Pécsnek volt (Baranya, Somogy, Tolna + esetleg Zala)*
- *külső vonzasközpontok közül leginkább Pozsony körzete nyúlt be a Dunántúlra*

- a Dunántúl ÉNy-i részén Sopron, Győr és Szombathely funkciómegosztása és rivalizálása rajzolódik ki: ha valamely szakágban soproni és győri kerület volt, Sopron alá tartozott Vas és Zala, Győr alá pedig Moson, Komárom és Veszprém; ha soproni és szombathelyi, akkor Sopron alá Győr, Moson és Komárom, Szombathely alá pedig Veszprém és Zala
- Kőszeg – a kerületi táblabíróság székhelye – regionális központ jellegét a XIX. század végére elvesztette.

A történeti Magyarország Pozsonytól a Felső-Tiszáig terjedő **felvidéki** sávján II. József alapozta meg azt a négyes beosztást, amely – természetesen módosításokkal – a mai helyzetnek, ti. Szlovákia három kerületének és Kárpátaljának is alapját képezi. A kerületekhez nem igazodva a „kalapos király” a jórészt szlováklakta vidéken három kerületet szervezett, míg a negyedikhez a későbbi Kárpátalja részben ruszin lakosságú megyéi kerültek. A **Pozsonyi** kerülethez tartozott Pozsony, Nyitra, Bars és Trencsén megye (Nyugat-Szlovákia előképe!); a **Besztercebányaihoz** Zólyom, Árva, Liptó, Túróc, Hont és Gömör (Közép-Szlovákia); a **Kassaihoz** Szepes, Sáros, Zemplén és az egyesített Abaúj-Torna (Kelet-Szlovákia); végül a **Munkácsihoz** Bereg-Ugocsa, Máramaros, Ung és Szatmár (ez Kárpátalja előképe!).

A Bach-rendszer beosztása itt is egyszerűbb volt: a Duna-balparti megyéket (beleértve Nógrádot is) a **Pozsonyi**, a többieket a **Kassai** kerület alá rendelte. A Pozsonyi kerülethez sorolta a Győr, Komárom és Esztergom balparti részéből szervezett új alakú Komárom megyét is. A Pozsonyi kerület így a mai Nyugat- és Közép-Szlovákia összégének felelt meg, míg a Kassaihoz a mai Kelet-Szlovákia és Kárpátalja tartozott (a II. József-i beosztáshoz képest eltérés, hogy Gömör megye is Kassa alá tartozott, viszont Szatmár most a Nagyváradi kerületbe esett).

A **pénzügyi** beosztásnak 1867 után öt kerülete volt az északi ország-részben: **Pozsony, Besztercebánya, Kassa, Beregszász** és **Szatmár**

németi székhellyel (1873). Néhány év múlva már hiányzik a beregszászi kerület, amelyet Kassa és Szatmárnémeti között osztanak szét (1877). A kiegyezés után a **postaigazgatás** is változott: Nógrád, Hont és Zólyom megye Pozsony helyett Budapest alá rendelődött; néhány évvel később azonban Hont és Zólyom mégiscsak visszakerült Pozsonyhoz. Az északi országrészben sajátos alakja volt például a **közúti felügyelőségek** kerületeinek: **Nyitra** (majd **Trencsén**), **Lőcse** és **Sátoraljaújhely** voltak a székhelyek. A nyitrai, ill. trencsényi kerület a Felvidék nyugati megyéit foglalta magában, a lőcsei Árvától Heves megyéig nyúlt el, a sátoraljaújhelyihez pedig Sáróstól Máramarosig az Északkeleti-Felvidék tartozott.

Az északi megyék szempontjából különösen érdekes a **bányabíróságok** beosztása. 1887-ben nyolc bányabíróság működött az országban **Budapest, Gyulafehérvár, Karánsebes, Fehértemplom, Szatmárnémeti, Rimaszombat, Lőcse** és **Besztercebánya** székhellyel. A bányák elterjedésének megfelelően a legrészletesebben az észak-nyugati Felvidék és a Bánát volt felosztva.

Az északi országrész szakbeosztásai a következőkben összegezhetők:

- *Pozsonynak és Kassának volt kiemelkedő regionális szerepe*
- *Pozsony árnyékában Besztercebánya, Kassa árnyékában Szatmárnémeti volt még regionális központ (az utóbbi Kassa, Debrecen és Nagyvárad vonzókörzetének találkozásánál fejlődött másodlagos központtá)*
- *a hanyatló szabad királyi városok a XIX. század végére szinte kivétel nélkül elvesztik regionális szerepüket (még a kerületi táblák székhelyei, Nagyszombat és Eperjes is)*
- *Selmecbánya, az egyetlen törvényhatósági jogúvá nyilvánított felvidéki bányaváros ugyancsak a hanyatló kategóriába tartozott: igazgatási központoszerepkörrel nem rendelkezett*

- a Felvidék magyar többségű déli városaiból (az egyházi központok kivételével) a múlt század végén még hiányoztak a több megyét átfogó intézmények
- az észak-keleti Felvidéken több város között oszlott meg a regionális központi funkció: Sátoraljaújhely, Ungvár, Munkács és Beregszász egyaránt szerepelt székhelyként a szakbeosztásokban
- végeredményben az északi országrész kétpólusúvá vált Pozsony és Kassa központtal, a kettő között Budapest vonzása érvényesült, Pozsony felé azonban a főváros körzete ugyanolyan szűkre szabott volt, mint a dunántúli oldalon.

Az ország **középső részében** II. József három kerületet szervezett. A centrális fekvésű **Pesti** kerület az alföldi jellegű Pest-Pilis-Solt és Heves-Külső-Szolnok megyén meg a Jászkunságon kívül a Dunántúlra (Fejér vm.) és az északi hegyvidékre is kiterjedt (Nógrád és Borsod vm.). A **Nagyvárad**i kerülethez tartozott a Tiszántúl zöme: Bihar, Szabolcs, Békés-Csanád-Csongrád, Arad és a Hajdúkerület. A **Temesvári** kerület – az 1849-es Szerb Vajdaság előképeként – Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó megyét foglalta magában. A Bach-rendszer az utóbbi kerületet koronatarományyá nyilvánította, és lekapcsolta Magyarországról. A **Pest-Budai** és **Nagyvárad**i kerületet pedig II. Józsefhez képest csekély módosítással alakította újra.

A kiegyezés előtt – bár a Szerb Vajdaság és Temesi bánóság 1860-ban visszatért az országhoz – a négy délvidéki megye a legtöbb szakbeosztásban külön egységet képezett. Az Erdélytől visszacsatolt Partiumot általában Nagyvárad alá osztották be. A posta- és pénzügyi igazgatás 1863-ban is pontosan a Bach-féle kerületekhez igazodott. A tanügy ellenben tekintettel volt a hagyományos táblakerületekre is: a nagyváradai tankerülethez tartozott a három bánági megye, míg a budaihoz Esztergom és Fejér megyén kívül Pest-Pilis-Solt, Bács-Bodrog, a Jászkunság és Szeged városa.

A kiegyezés után az alföldi beosztások lényegesen módosultak. 1873-ra a **pénzügyigazgatás** négy kerületet alakított **Budapest, Debrecen, Szeged** és **Arad** székhellyel. A szegedi igazgatóság Bács-Bodrog, Csongrád és Torontál megyére (később még Csanádra is) kiterjedő határai Szeged korabeli regionális vonzáskörzetét fejezték ki. A **közúti felügyelőségek** beosztása itt is eltért a többiektől: **Budapest** alá csak Pest-Pilis-Solt-Kiskun tartozott, **Debrecen** alá Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú, Szabolcs és Szatmár, **Nagyvárad** alá Bihar, Arad és Szilágy, végül **Temesvár** alá Baranya(!), Békés, Csanád, Csongrád, Bács-Bodrog, Torontál, Temes, Krassó-Szörény és Hunyad. A temesvári közúti igazgatóság kerülete kétségkívül a hazai területszervezés egyik legkülönösebb alakzata volt, amelyben azonban kifejezésre jutott a centralizált államnak a régi közjogi határookra immár nem tekintő, pragmatikus szemlélete: a Délvidéket egy helyről kell igazgatni! (A temesvári kerületből később Baranyát Pécs, Békést, Csanádot és Csongrádot Nagyvárad alá rendelték).

Az alföldi szakbeosztások összegzése:

- a főváros kerülete ebben az irányban volt a legbővebb: Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok mellett Csongrád, Heves és Borsod is többnyire a főváros alá tartozott,
- a Duna–Tisza közén Budapest és Szeged vált regionális központtá: utóbbi vonzásköre a Tiszántúlra és a Duna–Tisza–Maros szögére is áttért, ahol Arad és Temesvár körzetével érintkezett,
- a Tiszántúlon Debrecen és Nagyvárad voltak (egymást általában helyettesítve) régióközpontok,
- Dél-Magyarországon Temesvár tekinthető országrészközpontnak, és csak árnyékában érvényesült Arad központ jellege (Temesvár és Arad körzete egyes szakmákban Erdély DNy-i részére is benyúlt),
- a Bácskában regionális szerepkörű város nem alakult ki: e vidék előbb Temesvár, majd Szeged vonzáskörébe esett,

- a közjogi széttagoltság emlékei az első világháborúig fokozatosan elfedődnek, ennek ellenére a Határőrvidék elkülönítése egyes szakbeosztásokban 1918-ig fennmaradt.

Erdélyt mint az ország törzsétől 1867-ig elkülönített országrészt a szakigazgatási beosztások általában egy egységnek vették, s ha részekre osztották is, régi határait általában tiszteletben tartották. Ugyanakkor a kiegyezés után az elkülönülés oldása végett Erdély Ny-i határán átlépő területi egységeket is létrehoztak. Erre azonban csak Erdély DNy-i részén volt lehetőség, ahol Temesvár és Arad vonzáskörzetéhez kapcsolták Hunyad (és esetleg Alsó-Fehér) megyét. Északnyugaton Kolozsvár vonzása nem engedett ilyen beavatkozást, csak a Partiumot kapcsolták szinte minden beosztásban a Tiszántúlhoz.

Erdély belsejében a kettős beosztás **Kolozsvár** és **Nagyszeben** között volt a legkézenfekvőbb: ezzel mintegy az 1940-es felosztás előképét adva meg. Kolozsvár alá Kolozs, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód, Torda-Aranyos, Maros-Torda, Udvarhely és Csík megye tartozott, míg Nagyszeben vonzásköre Erdély déli részét fogta át. Az erdélyi magyar lakosság zöme e beosztásban Kolozsvár alá került, míg a szászok (Beszterce vidékét kivéve) a székely Háromszékkal együtt Nagyszebenhez tartoztak. Vannak azonban példák más beosztásokra is. Az ügyi igazgatás és a sajtóbíróságok pl. **Kolozsvár** és **Marosvásárhely** között É-D irányban osztották föl Erdélyt. Az iparkereskedelmi **kamarák** beosztásában Kolozsvár és Marosvásárhely mellett **Brassó** is központ (+ Hunyad megye **Arad** alá tartozik).

Az erdélyi beosztások összegzése:

- **Nagyszeben**, mely a szászok fő helye és a kiegyezés előtt Erdély elsőszámú központja volt, fokozatosan háttérbe szorult: szerepét **Kolozsvár** vette át,
- a Székelyföld és a Szászföld gazdasági centrumaként **Marosvásárhely** és **Brassó** jelentkezett mint új regionális központ,

- *Délnyugat-Erdélyben (ahol csak az egyházi szerepkörén kívül jelentőségét veszített Gyulafehérvár lehetett volna központ) vonzási ör keletkezett, ahol Arad és Temesvár regionális szerepe érvényesülhetett,*
- *a régi hármastagolás (Vármegyék, Székelyek, Szászok) elemei a kiegyezés utáni beosztásokban is feltűntek: a Kolozsvár–Marosvásárhely–Nagyszeben/Brassó pólusok voltaképpen egy-egy történeti komponensnek feleltek meg. Ez egyben az etnikai tényezőknek a regionális tagolásban való szerepét is mutatja: Erdély későbbi megyék fölötti beosztásai – az 1940–44-es bécsi felosztás és az 1952–68-as tartományok bizonyos elemei már a magyar uralom alatt megjelentek.*

6. A Kárpát-régió a XX. században: változó határok, változó beosztások

Az első világháború végén a történeti Magyarország felbomlásával gyökeresen új helyzet keletkezett. A trianoni határok az országot olyan vonalak mentén darabolták föl, melynek még távoli előképei sem mutathatók ki a hazai területszervezés történetében.

A magyar–csehszlovák határt a Kisalföldön a Duna, ettől keletre a „hajózható” folyóként bemutatott Ipoly, majd néhány alacsonyabb hegység (Karancs, Medves, Aggteleki-karszt, Nagy-Milic) után ismét egy „hajózható” patak, a Sátoraljaújhelyt kettéosztó Ronyva, azután pedig a Bodrogtközben régi Tisza-medrek, végül néhány kilométeren a Tisza hordozza. Az új határvonal a magyar–szlovák nyelvhatártól helyenként 50-100 km-re délre húzódik. Így kisalföldi, honti, nógrádi, gömöri, tornai, abaúji és bodrogözi vidéken színmagyar vidékeket szel át. A szlovák nyelvtömbbel csak Balassagyarmatnál és a Zempléni-hegységnél érintkezik. A határ kijelölésének fő szempontja a csehszlovák államalakulat életképessége volt: ezért csatolták el a Kisalföld, a Bodrogtköz és a felvidéki medencék termékeny gabonatermő vidékeit, s

ezért került például a csaknem színmagyar Csallóköznek a déli, s nem az északi oldalára a tervezett dunai határ. Ezért kapta meg Pozsony már az első világháború után dunántúli hídfőnek Pozsonyligetfalut: az 1919. augusztus 1-jén önkényesen elfoglalt, zömében németek lakta helység jelenleg a szlovák főváros lakosságának felét befogadó nagy lakótelep, s így Pozsony immár jogosan mondhatja magát a Duna két partján elterülő városnak. A Pozsonyi-hídfő aztán 1947-ben még három faluval bővült (Oroszvár, Horvátjásfalva, Dunacsún); ezek birtoklása tette lehetővé, hogy Szlovákia 1992-ben a maga területén, az építkezést ellenző Magyarország részvétele nélkül rekessze el a Dunát. Így épülhetett meg a bősi vízlépcsőt ellátó víztároló. Katonai szempontok érvényesültek a somoskői vár Szlovákiához csatolásában is: innen ugyanis ágyúval sakkban tartható Salgótarján, az időben a magyar főváros egyik barnaszénforrása. Bár Csehszlovákia magára a városra is igényt tartott volna, Trianonban csak Somoskőt és Somoskőújfalut ítélték neki, sőt néhány év múltán ezeket is vissza kellett adnia Magyarországnak. A vár azonban ma is Szlovákia birtoka.

A határ különös gonddal óvta az északi oldal **vasúthálózatát**. Ezért engedték át Ipolyságnál az Ipoly déli partján húzódó vonalszakaszt is Csehszlovákiának. A határ Gömörben mélyen a magyar nyelvterület belsejében húzódik, hiszen a vasúti csomópont, Sajólénárdfalva Csehszlovákiához került. Ugyanígy Sátoraljaújhely, valamint a jelenleg Ukrajnához tartozó Csap vasúti csomópontja is Csehszlovákiáé lett, biztosítva ezzel Kárpátalja kapcsolódását.

*Ami a reciprocitást illeti: a félmillió **szlovákiai magyarral** szemben Magyarország és a délszláv állam területére százezres, Romániába és Kárpátaljára tízezres nagyságrendű **szlovák kisebbség** került.*

Kárpátalja Magyarország felőli határát az előbbihez hasonló szempontok alakították: a magyar nyelvterület belsejében húzódó vonal a csehszlovák és román vasúthálózat kapcsolódását kímélve, a fővonal

belső oldalán húzódik. A Beregi-Tisza hat egy része (az úgynevezett Csonka-Bereg) Magyarországnál maradt.

Kárpátalján mintegy negyedmillió magyar él. A ruszinok (kárpát-ukránok) zöme Kárpátalja lakója (itt kb. egymillióan élnek), ezen kívül szórványokban élnek Szlovákiában, Romániában, a délszláv országokban és Magyarországon is.

A magyar–román határ északi szakasza a magyar nyelvterület belsőjében húzódik és a közeli vasútvonalakhoz igazodik. Nagyváradtól délre érintkezik a határ a román nyelvterülettel, sőt a magyar oldalra is esik néhány román szórvány. A határ itt is kíméli a vasútvonalakat, bár a Kisjenő–Nagyszalonta szakaszon Romániának új összeköttetést kellett építenie.

A nemzetiségi arányok itt állnak a legmesszebb a reciprocitástól: a 2 milliót közelítő romániai magyarral szemben a magyarországi románok száma alig 20.000 fő. Rajtuk kívül a Vajdaságban és Kárpátalján is élnek tízezres nagyságrendű román kisebbségek. A romániai magyarokkal itt nem foglalkozunk részletesen. A magyarországi románoknak Hajdú-Bihar, Békés és Csongrád megyében vannak településeik.

A déli határvonal Magyarország és a délszláv állam között húzódott, és 1992 óta a magyar–szerb, a magyar–horvát és a magyar–szlovén határ között oszlik meg. A határ kijelölésének szempontjai az előbbiekhöz hasonlatosak. A különbség az, hogy a béketárgyalásokon itt az 1918. végi fegyverszüneti vonalhoz képest a magyar félnek is jelentős engedményeket sikerült elérni (ez elsősorban a szerbekkel hűvös viszonyban lévő olasz küldöttségnek köszönhető). A déli fegyverszüneti vonal ugyanis a délszláv megszállást Szeged–Bácsalmás–Baja–Bátaszék–Komló–Nagyatád–Gyékényes magasságáig terjesztette ki, s így többek között a Dél-Dunántúl fővárosa, Pécs is a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megszállása alá került. 1921-ben azonban a Magyarországnak ítélt dél-somogyi, baranyai, dél-tolnai és észak-bácskai ré-

szeket a szerb katonaság kiűrtette. Ezután tartotta meg Horthy Miklós kormányzó 1926-ban híres mohácsi beszédét, melyben békejobbot ajánlott déli szomszédaink felé. A déli határszakasz legkényesebb pontja Szabadka volt, melyet elsősorban vasúti csomópontja miatt Jugoszlávia kapott meg, határának északi része azonban Magyarországnál maradt. Itt több község (Kelebia, Tompa, Csikéria) szerveződött. A magyar-horvát határ nagy részét kitevő Dráva egyetlen olyan határszakaszunk, amely természeti, történeti, sőt etnikai szempontból is vitán felül áll. Itt ugyanis már 1868-tól lényegében országhatár húzódott Magyarország és horvát-szlavón társországa között. Horvát-Szlavónországban az első hivatalos nyelv a horvát volt, és a helyi kormányzat a Budapeستől való távolságtartásra, Horvátország minél teljesebb önállóságára törekedett. Nem tartozott korábban Horvátországhoz a Baranyai-háromszög, a délszláv állam dunántúli hídfőállása, valamint a Muraköz. 1849–61 között volt ugyan egy kísérlet a Muraköz Horvátországhoz való csatolására, ez azonban a helyi lakosság ellenállása miatt kudarcba fulladt. Végül a déli határ legnyugatibb szakasza, mely ma Szlovénia felé tekint, nagyjából etnikai vonalat követ, bár Alsólendva környékén mintegy tízezer főnyi magyar kisebbség is átkerült a délszláv államhoz.

*A magyar állam keretében maradt délszláv lakosság, melynek száma a két világháború utáni kiköltözésekkel lényegesen csökkent, mintegy százezer, a délszláv államokban élő magyarság száma pedig 350-400 ezer főre tehető. A magyarországi délszlávok számos alcsoportot képeznek. A) **Szerbek:** mintegy ötezren élnek Budapest, Szentendre, a Csepel-sziget és Szeged térségében. B) **Bunjevácok:** boszniai eredetű katolikus délszlávok, akik magukat a horvátokhoz számítják, főként Bács-Kiskun megyében élnek. C) **Sokácok:** ugyancsak boszniai eredetű katolikus délszlávok, akik a busójárásról híresek, főként a Dél-Dunántúlon élnek. D) **Rác-horvátok:** kis számú néptöredék Baranyában. E) **Bosnyákok:** hasonló kis néptöredék Baranyában. F) **Mura és Dráva menti horvátok:** a horvát nyelvtömb szerves folytatását képezik a nevezett folyók magyarországi oldalán, Zala, Somogy és Baranya megyében. G) **Gredistyei horvátok:** a XVI-XVII. században Nyugat-Dunántúl-*

ra, valamint a mai Burgenland, Alsó-Ausztria, Nyugat-Szlovákia és Morvaország földjére menekült horvátok, magyarországi településeik Vas és Győr-Moson-Sopron megyében találhatóak. H) **Dalmátok:** kis számú tenger melléki telepes csoport Szentendrén és a Csepel-szigeten. A B)-tól H)-ig felsorolt délszláv népcsoportok magukat a horvát nemzethez számítják, számuk 60-80 ezer fő. I) **Vendek,** akik a Dunántúl legnyugatibb részén, Szentgotthárd környékén élnek mintegy 5000 fős kisebbségként, magukat a szlovénekhez számítják, már a honfoglalás idején is itt voltak.

A másik oldalon Szerbiában kb. 350 ezres, Horvátországban és Szlovéniában mindössze 10-10 ezres magyar kisebbség él.

Nyugati határunk Ausztria felé 1921-ben, a soproni népszavazáson nyerte el mai alakját. A jellegzetes Soproni-félsziget a „leghűségesebb város (civitas fidelissima)” címmel kitüntetett **Sopron** várost és néhány környező falut foglalja magában. A soproni népszavazás alkalmával a kétharmad részben német ajkú lakosság meggyőző többséggel Magyarország mellett szavazott. Ezzel megghiúsult az az elképzelés, hogy a nyugat-magyarországi megyék német többségű határ menti részéből kialakítandó új osztrák tartomány, Burgenland fővárosa Sopron legyen. Ehelyett a központ a jóval kisebb, bár szintén nagy múltú, Esterházy-központnak számító **Kismarton** (Eisenstadt) lett. A Burgenland elnevezés eredete a nyugati vármegyék német nevére utal: Sopron = Ödenburg, Vas = Eisenburg, Moson = Wieselburg, Pozsony = Preßburg. E négy megyében a középkor óta számottevő német lakosság telepedett meg, sőt egyesek szerint már a magyar honfoglalás előtt is volt itt német lakosság. Az összesen negyedmillió főnyi nyugat-magyarországi németiség csak Moson vármegyében képezett viszonylagos többséget, a másik három megye lakosságának csak kisebb részét tette ki. A Vierburgenlandnak nevezett tartomány végül Dreiburgenland, majd egyszerűen Burgenland néven valósult meg, mivel Pozsony és környéke Csehszlovákiához került. A nyugat-magyarországi területvesztés Magyarország számára különösen azért volt sérelmes, mert a háborúbeli szövet-

séges javára kellett területet átadni, a lakosság megkérdezése nélkül, ami pedig – a soproni eredményből alapján – feltehetően Magyarország mellett szólt volna. Bár egy katonatiszti csoport **Lajtabánság** néven megpróbált ütközőállamot létrehozni, a nagyhatalmak nyomására Burgenlandot végül mégis Ausztriához csatolták.

*Az 1920-ban még 20 ezer főnyi **burgenlandi magyarság** napjainkra alig néhány ezer főre olvadt. Ennek fő oka a német nyelv vonzereje és a gazdag ausztriai-németországi háttér nyelvváltást is kikényszerítő nyomása, s emellett a hitleri korszak emléke. 1938–45 között ugyanis Burgenland a Nagynémet Birodalom részeként elvesztette tartományi státuszát, felosztották az Alsó-Ausztria helyén alapított Niederdonau és Stájerország között, és meghirdették, hogy a zsidók és a cigányok deportálása után a magyarok következnek. Nem csoda, hogy magyar lakosságot 1945 után már csak a honfoglaláskori eredetű felsőőri (Oberwart) és felsőpulyai (Oberpullendorf) nyelvszigeten mutattak ki, s mára az utóbbi is elnémetesedett. Magyar etnikum jelenleg még Felsőőrön, Alsóőrön és Őrszigeten található.*

*A Magyarországon és a többi utódállamban élő többszázezer németnek nincs sok köze Burgenlandhoz. A második világháború után erősen megcsappant „**Ungarndeutsche**” közösség létszáma ma mintegy negyedmillió fő, a **romániai** németek 100.000-en, a **szlovákiai, kárpátaljai és délvidéki** német szórványok pár ezres kolóniát képeznek.*

A trianoni béke Magyarországot szűkebb államkeretbe szorította. A **63 vármegyéből csak 35-nek maradtak** az új határon belül kisebb-nagyobb részei. Ezeket részben a többi megyetöredékkal vonták össze, s az ilyen megyéket közigazgatásilag egyelőre egyesített (k.e.e.) vármegyének nevezték. 1923–38 között 6 ilyen összevont vármegye állt fönn: Győr-Moson-Pozsony, Komárom-Esztergom, Nógrád-Hont, Borsod-Gömör-Kishont, Szabolcs-Ung, Szatmár-Bereg-Ugocea, Csanád-Arad-Torontál. Néhány megyének át kellett helyezni a székhelyét részben a határváltozás, részben a gazdasági élet átrendeződése miatt. Új me-

gyeszékhely lett: **Baja** (Bács-Bodrog), valamint három községi státuszú helység: **Szikszo** (Abaúj-Torna), **Mátészalka** (Szatmár-Bereg-Ugocsa), **Berettyóújfalú** (Bihar). **Esztergom**, **Balassagyarmat**, **Sátoraljaújhely**, **Sopron** és **Gyula** fejlődése – bár megyeszékhelyi rangjuk megmaradt – határközeli fekvésük miatt törést szenvedett.

A **megyék fölötti beosztás** szintén problémákat vetett föl, mivel a Keleti-féle kerületekből aránytalan részek maradtak az új határon belül. A Királyhágón túli és a horvát-szlavónországi régió teljes egészében elveszett, ugyanakkor a Dunántúlnak, és a Duna–Tisza közének nagy része megmaradt. A tiszántúli és a tiszáninneni kerületből több megyéni rész, a dunáninneni kerületből Esztergom, Hont és Nógrád megye egy darabja, a Duna–Tisza–Maros szögéből pedig Csanád nagy része, és Arad, valamint Torontál egy-egy járása maradt meg. Ezért a két világháború között a statisztika és a közvélemény egyaránt az ország **három beosztását** fogadta el: A) **Dunántúl**, B) **Alföld** (a Dunától keletre, a Budapest–Sátoraljaújhely vonaltól délre), C) **Északi-hegyvidék** (a Budapest–Sátoraljaújhely vonaltól északra eső hegyes-dombos vidék). A fenténél részletesebb beosztást javasolt többek között Hantos Gyula a főváros és a vidéki városok funkciómegosztásának részletes elemzése alapján három kiemelkedő központ – Debrecen, Szeged, Pécs – mellett egy észak-dunántúli (Győr központú) és egy észak-magyarországi (Miskolc központú) országrészt különített el. Hangsúlyozta azonban, hogy Budapesttel egyik vidéki város sem vetekedhet, sőt együttvéve is csak megközelítik a főváros vonzerejét. Felsőfokú szerepköröket az említetteken kívül más vidéki városok is betölthetnek. A **törvényhatósági jogú városok** közé ez időben négy dunántúli (Győr, Sopron, Székesfehérvár, Pécs), öt alföldi (Kecskemét, Baja, Szeged, Hódmezővásárhely, Szeged) és egy észak-magyarországi város (Miskolc) tartozott.

A **második világháború** előtt és alatt (1938–41 között) az ország területe négy ízben is bővült, és a trianoni határokhoz képest kétszeresre növekedett. Ez az ország nemzetiségi jellegét annyiban érintette, hogy a

magyarok 90%-ot meghaladó aránya 70%-ra csökkent. Az ország egyes vidékein az addig is jelentős németsegen kívül számottevő román, ruszin, szlovák és szerb kisebbségek jelentek meg. A visszatért területeket a budapesti kormány igyekezett a Trianon óta eltelt negyedszázad fejleményeinek figyelembevételével bekapcsolni az ország életébe. Nem automatikusan a régi megyéket állították vissza, hanem a k.e.e. vármegyék gyakorlatát folytatták: Komárom-Pozsony, Nyitra-Pozsony és Bars-Hont megye összevont formában alakult meg. Esztergom vármegye a Trianon előttihez képest bővítve, Gömör-Kishont pedig – melynek csak magyarok lakta délkeleti fele tért vissza – szőkítve alakult újjá. Kiegészült – bár csak a magyarlakta részekkel – Nógrád, Abaúj-Tolna és Zemplén vármegye. Kárpátalján a magyarlakta délnyugati sávban, mely Szlovákia déli peremével együtt 1938 októberében tért vissza az anyaországhoz, a régi megyerendszer állt nagyjából helyre, bár Ung, Bereg és Ugocsa vármegyék határai véget értek a magyar–ruszin nyelvhatárnál. 1939-ben, Kárpátalja ruszinok lakta felső vidékének megszállásakor Magyarország páratlan történelmi lehetőséghez jutott, a magyarok iránt többnyire szolidáris ruszinok számára autonóm terület létrehozását ígérték **Kárpátaljai Kormányzói Biztosság** néven, Ungvár központtal. Ennek keretében a megyék helyett Ungi, Beregi és Máramarosi közigazgatási kirendeltség létesült. Az autonómia sajnos a második világháború közepette papíron maradt, a ruszinok azonban máig megőrizték a magyarok iránti szimpátiát.

1940 nyarán, **Erdély** kettéosztásával Magyarország újabb területi nyereséghez jutott: a Nagyszalonta–Nagyvárad–Kolozsvár–Marosvásárhely–Székelykeresztúr–Sepsiszentgyörgy vonaltól északra Erdélynek közel fele visszakerült az anyaországhoz, melynek keleti határát a történelmi, „ezeréves” határvonalon állapították meg. A visszatért területeken nagyjából a régi megyék alakultak újjá, bár kisebb módosítás szinte minden megye határait érte. A magyarországi és a romániai megyerész egyesítésével kiegészült Bihar és Szatmár megye, és ekkor alakult újjá a ruszin községeit nélkülöző Ugocsa, valamint a romániai részből és néhány magyar- és románlakta kárpátaljai faluból létrehozott

Máramaros vármegye. Szatmár, Szilágy, Beszterce-Naszód és Maros-Torda bővített, Szolnok-Doboka, Udvarhely és Háromszék szűkített, Csík pedig változatlan formában alakult újjá. Kolozs vármegyéből két, területileg össze nem függő darab tért vissza. A megyeszékhely környékén bihari, szilágyi és szolnok-dobokai falvakkal kiegészítve újjáalakult Kolozs vármegye; a Mezőségre eső keleti részt pedig Beszterce-Naszód és Maros-Torda között osztották szét.

1941-ben, Jugoszlávia német megszállásával párhuzamosan a magyar honvédség bevonult **Bácska, Baranya, Muraköz** és **Muravidék** elcsatolt részeire, melyek visszatértek 1918 előtti közigazgatási keretükbe. A Temesköz jugoszláviai részét azonban a magyarok követelése ellenére szerb polgári és német katonai hatóságok igazgatása alá helyezték.

A területi gyarapodás kiegészítette a **vidéki városok** hálózatát. A törvényhatósági jogú városok közül a Felvidéki-perem visszacsatoláskor három (Komárom, Kassa, Ungvár), Észak-Erdéllyel négy (Nagyvárad, Kolozsvár, Szatmárnémeti, Marosvásárhely) és a délvidéki gyarapodással szintén három (Szabadka, Zombor, Újvidék) tért vissza Magyarországhoz. A visszatért városok közül némelyik a trianoni országterületre is jelentős vonzást gyakorolt: elsősorban **Kassa, Szatmárnémeti, Nagyvárad** és **Szabadka**, ugyanakkor a határváltozás kiegészítette számos kis-magyarországi központ, így pl. **Győr, Esztergom, Pécs, Debrecen** és **Miskolc** vonzáskörzetét. Érdekes viszont, hogy éppen a legjellegzetesebb határszéli város, **Szeged** környékén a határ alig változott, így Szeged csak bácskai vonzását tudta érvényesíteni, a természetes vonzáskörébe tartozó bánági és Maros menti vidék Szeged számára továbbra is külföld maradt.

*A határ különös módon érintette **Erdélyt**, ahol legális határátkelés 1940–44 között csak a megmaradt trianoni határszakaszon volt lehetséges. Ennek ellenére tömeges migráció zajlott Erdély két része között: 100 ezernél több magyar települt át Észak-Erdélybe, ahonnan 100 ezer-*

nél több román távozott. A visszatért városok közül éppen a legjelentősebbek – **Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely** – a határ mellé kerültek, ami normális fejlődésüket megnehezítette. A magyar kormány nagy erőfeszítéseket tett Észak-Erdély békés életének biztosítására, és a Székelyföld immár évszázada vajúdo fejlesztésére is. A **kolozsvári egyetemet**, melynek magyar nyelvű elődje 1919-ben Szegedre költözött, és helyén a két háború között román egyetem működött, néhány hét alatt újranyitották, anélkül, hogy a szegedi egyetem működését meg kellett volna zavarni. A román egyetem a magyar bevonuláskor Nagyszebenbe távozott, majd 1944-ben visszatért, de a magyar egyetemmel osztozni kényszerült. (Később, 1959-ben a két egyetemet összevonták, a magyar nyelv az oktatásban háttérbe szorult, és csak 1990 óta növekszik ismét a magyar nyelvű oktatás és a magyar diákok aránya.)

A másik, sürgősen megoldandó probléma **Székelyföld** közlekedési kapcsolatainak megteremtése volt. A bécsi döntés határvonala ugyanis a Mezőség közepén nagy kitérőt tett észak felé, hogy a nagysármási földgázmező román fennhatóság alatt maradhasson. Ezért aztán Kolozsvár és Marosvásárhely között megszakadt a meglévő vasúti összeköttetés. A Székelyföldet csak Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód megyén keresztül, nagy kitérővel lehetett megközelíteni. Mintegy 50 km-es szakaszon új vonalat kellett építeni, amit a Mezőség északkeleti peremén Szeretfalva–Déda között jelöltek ki. Az építkezés 1944-ig tartott, és az elkészült vasutat már a bevonuló szovjet és román hadsereg vehette birtokba. A szeretfalvi vasút építése körül ambiciózus területrendezési elképzelések is körvonalazódtak: a vasútvonal környékén **Kelemenszék** néven új székely széket kívántak létrehozni, ami a székelyföldi és a szamosvölgyi magyarság között helyreállította volna a török-tatár hadjáratok idején megszakadt etnikai összeköttetést. Mivel ugyanez időben fölmerült a moldvai magyarok Magyarországra költöztetése is, a tervezett Kelemenszék az ő befogadásukat szolgálta volna.

A második világháború után az 1947-ben aláírt **párizsi béke** a trianoni határokat állította vissza, kivéve azt a három falut, amelyet Po-

zsony előterében Csehszlovákiához csatoltak. Voltak ugyan a trianoni határokon túlmenő igények is: Csehszlovákia a Bodroghöz, a Szovjetunió pedig a Beregi-Tiszahátat szerette volna megszerezni. A maradék országban ismét az 1923-as területi beosztás állt vissza, némi módosításokkal, és a többtagú megyenevek rövidítésével. 1950-ben, az első **szocialista tanácsi választások** után került sor az ország átfogó közigazgatási rendezésére. Ekkor alakult ki a lényegében máig fennálló megyei beosztás, aminek bevezetése ugyan a Rákosi-rendszerhez kötődik, fő irányelvei azonban már a Horthy-korszak területrendezési elképzelései között is szerepeltek. Az 1950-es területrendezés lényeges újításai a következők: (1) Budapest kibővítése a Pest megyéhez tartozó, zömében munkások lakta peremtelepülésekkel (hét várossal és 16 községgel). (2) A túlméretezett Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye kettéosztása Pest és Bács-Kiskun megyére. (3) A Balaton környékének átrendezése úgy, hogy a tóparton csak Veszprém és Somogy megye osztozzon. Ez később korrekcióra szorult, és 1979-ben Zala megye visszakapta a tó nyugati csücskét. (4) A határmenti töredékmegyék további összevonása, s köztük elsősorban azoké, melyeknek székhelye is csak község státusszal bírt (a megszüntetett megyék: Sopron, Abaúj, Zemplén, Szatmár-Bereg, Bihar, Csanád). (5) A megyeszékhelyek áthelyezése a munkások központokba (Komárom megye: **Tatabánya**, Nógrád megye: **Salgótarján**, Békés: **Békéscsaba**). (6) A megyék területi kikerekítése egyes kiszögellések átcsatolásával (a veszprémi Mezőföld ekkor került Fejér megyéhez, Polgár és környéke Hajdú-Biharhoz, Dévaványa Békéshez).

Az ötvenes években a megyerendszer engedelmes végrehajtóeszköze volt a központosított, helyi autonómiáról hallani sem akaró országos vezetésnek, a **proletárdiktatúrának**. A megyék fölötti egységek ebben az időben legfeljebb szakigazgatási beosztásokban jelentek meg, illetve az iparfejlesztés egyenletesebbé tétele végett kerülhettek napirendre különböző régió-elképzelések, melyek azonban nem intézményesültek. Csak 1971-ben, a kormányhatározattal megerősített **Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió** (röviden: OTK) vezette be a hat „tervezési-gazdasági körzet” rendszerét. A megyehatárok tiszteletben tartá-

sával kialakított régiók a fővárost és Pest megyét magában foglaló **Központi régió** mellett az **Észak-**, illetve **Dél-dunántúli**, az **Észak-magyarországi**, valamint az **Észak-** és a **Dél-alföldi körzet** voltak. A hat körzet központja egy-egy „**kiemelt felsőfokú központ**” volt: a főváros vidéki „ellenpólusainak” szánt Győr, Pécs, Miskolc, Debrecen és Szeged. A többi megyeszékhely „**felsőfokú központ**” besorolást kapott, és a politikai lehetőségek bővülésével egyre határozottabban próbálta érvényesíteni a régióközponttal szembeni saját érdekeit. Szeged árnyékában Kecskemét, Debrecen mellett Nyíregyháza, Miskolc mellett Eger, Pécs mellett Kaposvár mint másodközpontok számos regionális jelentőségű intézményt fejlesztettek ki, főként oktatási, kulturális és gazdasági téren. A szocialista korszak vége felé az OTK – melynek a kisvárosokat és a falvakat érintő elemeit talán még több kritika érte – lényegében hatályát veszítette.

A rendszerváltozás előszeleként az 1980-as évek végén visszaállították a többszörös **történeti neveket**, amivel a megszüntetett megyetörvények helyi érdekeit próbálták kifejezésre juttatni. A régi-új megye-nevek: Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg.

Az Antall-kormány 1990-ben a **köztársasági megbízottak** számára nyolcas beosztást vezetett be: (1) Budapest, (2) Pest, Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok, (3) Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, (4) Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg, (5) Bács-Kiskun, Csongrád, Békés, (6) Komárom-Esztergom, Győr-Moson-Sopron, Vas, (7) Fejér, Veszprém, Zala, (8) Somogy, Tolna, Baranya. A rendszer fő újítása a Dunántúl három részre – Észak-, Közép- és Dél-Dunántúlra – osztása, ami a közlekedési hálózattal jobban összhangban van, megszünteti Győr és Pécs régiójának túlméretezését (a győri régió Dunaújvárosig és a Balatonig terjedt, és déli részén Győr vonzó hatása már alig érződött; Pécs pedig kis eséllyel próbálta magához vonzani Zala megyét). 1994-ben a Horn-kormány a köztársasági megbízottak rendszerét úgy szervezte

át, hogy a főváros és valamennyi megye kapott egy-egy ilyen hivatalt, így e funkció régióképző hatása tovább már nem érvényesült.

Az európai integráció előrehaladására hivatkozva az 1990-es években ismét sokan vetették föl a megyék fölötti beosztás szükségességét. Hazánkban ugyanis jelenleg nincs általánosan elfogadott régiórendszer. Csak alkalmi, egy-egy programhoz vagy szakterülethez kötődő társulások, kezdeményezések vannak, melyek gyakran egy megye több irányú kötődését is magukban foglalják. A Központi Statisztikai Hivatal régióbeosztása e helyzetben jó kompromisszum: 1. **Közép-Magyarország** (Budapest, Pest megye), 2. **Észak-Magyarország** (Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén), 3. **Észak-Alföld** (Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg), 4. **Dél-Alföld** (Bács-Kiskun, Csongrád, Békés), 5. **Közép-Dunántúl** (Komárom-Esztergom, Fejér, Veszprém), 6. **Nyugat-Dunántúl** (Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala), 7. **Dél-Dunántúl** (Somogy, Tolna, Baranya). A kaotikusnak tűnő helyzet ugyan a megyék rendszerbeállítását mutatja szükségesnek, egyben azonban annak is kifejezője, hogy a megye Magyarország terület-szervezésének legstabilabb, optimális méretű egysége. Ez magyarázza ezeréves fennállását. Bizonyára lesz annyi rugalmasság a megyékben, hogy megtalálják a kívánt „európai méretű” társulások lehetőségeit is.

7. A Kárpát-régió határ menti körzetei

A következőkben sorra vesszük a Kárpát-medence kilenc országának hazánkkal érintkező körzeteit, melyek a határ menti együttműködés fő színterei, s így a szomszédos országok közeledésének előmozdítói lehetnek. Magyarország 19 megyéje közül csak **Fejér, Tolna, Veszprém, Heves** és **Jász-Nagykun-Szolnok** nem szomszédos országhatárral. A kis távolságok miatt azonban még ők is részt vehetnek bizonyos együttműködési formákban, a 14 határ menti megye szempontjából pedig ez a fejlődés, a prosperitás egyetlen lehetséges útja. Az elmúlt évtizedek különböző indítékú határzárjai ugyanis csak azt bizonyították, hogy kontinensünk közepén a lezárt határ anomália, olyan ren-

dellenesség, melyet a gazdasági élet és a társadalmi kapcsolatok előbb-utóbb korigálni fognak. Következzék tehát a **határtérségek** földrajzi leírása.

Az **osztrák–magyar határ** mentén a magyar oldalon **Győr-Moson-Sopron** és **Vas** megye, az osztrák oldalon pedig **Burgenland** (Örvidék) tartomány húzódik.

Győr-Moson-Sopron – Észak, ill. Nyugat-Dunántúl egyik megyéje, székhelye **Győr**. A Budapest–Bécs közlekedési tengelyen fekszik, jó kapcsolatai vannak Szlovákia felé is. Hazánk ÉNy-i szögletét foglalja el: Győr vármegyéhez 1923-ban kapcsolták hozzá Moson és Pozsony, majd 1950-ben Sopron megye magyarországi darabját. Az így kialakult megye 1950–89 között Győr-Sopron néven, azóta jelenlegi hármasság néven szerepel. Természetföldrajzilag három nagytáj között oszlik meg: túlnyomó része a **Kisalföldre** esik (Szigetköz, Tóköz, Rábaköz, Mosoni-sík, Fertő–Hanság-medence, Marcal-medence, Győri-puszták); Sopron környéke **Nyugat-Dunántúlhoz** tartozik (Ikva- és Répce-sík, Soproni-medence, Soproni-hegység); míg a Pannonhalmi-dombságot a **Dunántúli-középhegység** előteréhez számítják.

A Mosoni-Duna, a Rába, a Rábca és a Marcal összefolyásánál települt **Győr** („a vizek városa”) a Dunántúl északi részének régióközpontja, legnagyobb vidéki ipari központunk, több főiskolával, katolikus püspökséggel, számos kulturális intézménnyel. Idegenforgalma eddig főként tranzit jellegű volt, újabban azonban kulturális, műemléki és egyéb vonzerői is érvényesülnek. Kitűnő közlekedési fekvése az ország egyik legkedvezőbb befektetési terepévé teszi. Joggal mondható, hogy Győr a rendszerváltozással központi szerepét megerősítette, és az új, nyugati orientáció egyik nyertese lett.

Sopron Magyarország Ny-i kapuja, középkori műemlékekben leggazdagabb városunk, a „leghűségesebb város”. Ipari-kereskedelmi, bortermelő, idegenforgalmi és egyetemi központ. Ma a telekarak a fő-

városon kívül talán itt a legmagasabbak, és az árszínvonal is egyre inkább az osztrák mércéhez igazodik. Sopron kapuvárosként az osztrák-magyar kereskedelem és turisztika egyik fő érintkezési pontja, számos nyugati cég magyarországi ugródeszkája. Bár itt is a magyar az egyetlen hivatalos nyelv, a feliratok egyre gyakrabban két nyelven jelennek meg. Sopron mellett nyitották ki 1989-ben először a határzárát, ami a szocializmus bukásának folyamatát lavinaszerűen felgyorsította, és néhány hónappal később a Berliini Fal ledöntéséhez vezetett.

Mosonmagyaróvár az előbbi kettőhöz hasonlóan évszázados megyeszékhelyi múltra tekint vissza; kapuváros jelentős iparral és agráregyegettemmel. A megye kisebb városai a Rábaközben **Csorna** és **Kapuvár**; a Fertő-tó mellékén az Esterházy-kastélyról nevezetes **Fertőd**, Győrtől délre pedig az ezer éves apátságáról híres **Pannonhalma** kapott még városi jogállást. Fontos szerepet játszanak a határállomások: vasúton Ausztria felé Hegyeshalom és három kilépő vasútvonal Sopronnál, Szlovákia felé Rajka, a közúti átkelők közül szintén Hegyeshalom és Rajka, a Városszabadi–Medve közötti Duna-híd, Sopron és Kópháza. A megyében a magyar lakosság mellett élnek németek (Sopronban és környékén) és horvátok is (Kópházán, Bezenyén, Kimlén). A természetvédelem fő objektuma az osztrák–magyar közös igazgatású Fertő-Hanság Nemzeti Park.

Vas – az Észak-, ill. a Nyugat-dunántúli régióhoz sorolt megye, székhelye **Szombathely**. A természeti tájbeosztásban túlnyomó része **Nyugat-Dunántúlhoz** (Alpokalja, Kőszegi-hegység, Rába mente, Vendvidék, őrség, Vasi-Hegyhát, Cser, Kemenesalja); K-i szegélye a **Kisalföldhöz** tartozik (Marcal-medence).

A megye Ny-i részét az első világháború után Jugoszláviához (Szlovéniához) és Ausztriához (Burgenlandhoz) csatolták. 1950-ben idekapcsolták Sopron megye egy részét, viszont néhány falut Zala és Veszprém megye kapott meg. A megye sokáig periférikus helyzete ma inkább előny, amiből az elmúlt negyedszázad során jól megalapozott, sokolda-

lú nyugati kapcsolatrendszer fejlődött ki. A megyére általában a kisvárosok, az aprófalvak, az őrségre – mely a katolikus Nyugat-Dunántúlon református szívetet képez – a szeres (házcsoportos) települések jellemzőek.

Szombathely – a római Savaria helyén – közlekedési, ipari, kereskedelmi és idegenforgalmi központ, főiskolával, katolikus püspökséggel és jó nevű kulturális intézményekkel. Az osztrák–magyar kereskedelem és bevásárlóturizmus egyik fő helye, mely határ közeli fekvését az elmúlt években látványosan kamatoztatta, és ma hazánk egyik dinamikus vidéki központja.

A kisvárosok közül élre kívánkozik **Kőszeg**: műemlékekben gazdag határváros, idegenforgalmi központ a Jurisich-várral, közúti határálmással. A többi város a Rába-vonal mentén sorakozik: **Szentgotthárd** – Vendvidék főhelye, az ország legnyugatibb városa, az Opel-gyár telephelye, **Körmend** – az őrség kapuja, egykori Batthyány-uradalmi központ, **Vasvár** – a Vasi-Hegyhát főhelye, a XVI. századig megyeszékhely, 1664-ben itt kötötték meg a szentgotthárdi csatát követő békét, **Sárvár** – a Nádasdy-várral, gyógyfürdővel, jelentős iparral és idegenforgalommal, **Celldömölk** – Kemenesalja központja, katolikus búcsújáráshely. Városi rangja van még **Csepregnek**, az egykori Sopron megyei rész főhelyének. A megye többi részén változatos turisztikai vonzerők érvényesülnek: középkori templomok, európai hírű arborétumok (növénygyűjtemények), tájvédelmi körzetek (Kőszeghegyalja, Őrség) és a népi építészet itt-ott még föllelhető maradványai. A megye nemzetiségei: németek és horvátok (néhány határszéli faluban), szlovének (vendek – Szentgotthárd környékén). A határálmások közül fontosabbak: Ausztria felé Kőszeg, Bucsú, Rábafüzes (közúton) és Szentgotthárd (vasúton); Szlovénia felé Bajánsenye (közúton, a vasúti összeköttetést még csak tervezik).

Burgenland (Őrvidék, Gradišćansko) – az 1921-ben Ausztriához csatolt nyugat-magyarországi részből alakult szövetségi tartomány;

székhelye **Kismarton**. Neve eredetileg Vierburgenland, ez az első világháború idején bukkant föl, és a részben német lakosságú négy határszéeli megye német nevéből származik. Ezek nyugati részeire támasztott igényt az első világháború után Ausztria; Pozsony és környéke azonban Csehszlovákiához, Sopron pedig Magyarországhoz került. A tartomány nagy része dombság, az Alpok végső nyúlványaival (a Kőszegi-, a Rozália-, a Soproni- és a Lajta-hegységgel). Északon a Kisalföld is érinti: idetartozik az immár nemzeti parkká nyilvánított Fertő-tó osztrák oldala. Burgenland 7 járásra oszlik: a volt Moson megyei részen **Nezsider**, a volt Sopron megyében **Kismarton**, **Nagymarton** és **Felsőpulya**, az egykori Vas megyében **Felsőőr**, **Németújvár** és **Gyanafalva** székhellyel. A német többség mellett horvát és magyar kisebbség él itt. Burgenland Ausztria „legszegényebb” tartománya, a Kárpát-medence belsejéből nézve azonban vonzó, gazdag országrész, mely mögött még gazdagabb háttország – „Óperencián túl” – körvonalai sejlenek föl. Burgenland magát a Kárpát-medence felé nyúló osztrák hídfőnek tekinti, és kezdeményező szerepet vállal az érintett országokkal való kapcsolatépítésben. Mérete és alakja azonban nem teszi lehetővé nagyobb mérvű kereskedelmi vagy forgalmi kapcsolatok létrejöttét, hiszen néhány km után már Alsó-Ausztria vagy Stájerország földje következik. Ezért Burgenland a katalizátor szerepét játssza egy olyan kapcsolatrendszerben, melynek szálai ma már mélyen Európa szívébe nyúlnak.

Szlovákia felé a már ismertetett Győr-Moson-Sopron és a főként keletre tekintő Szabolcs-Szatmár-Bereg mellett négy megyének van közös határa: **Komárom-Esztergom**, **Pest**, **Nógrád** és **Borsod-Abaúj-Zemplén** megyének. A szlovák oldalon nem a megyéket helyettesítő tartományokat soroljuk föl, melyek mélyen benyúlnak az ország északi részébe, és egy-két magyar járást öt-tíz szlovák járással kapcsolnak össze. Használhatóbb **Dél-Szlovákia** fogalma, mely a magyar lakosság által nagyobb számban lakott déli járásokat és városokat foglalja magában. Ide tartozik **Pozsony** főváros (5% magyar), **Kassa** (Szlovákia második nagyvárosa, 4% magyar), valamint a **Pozsonyvidéki**, a **Szenci**, a **Dunaszerdahelyi**, a **Komáromi**, az **Érsekújvári**, a **Vágsellyei**, a **Galántai**, a

**Nyitrai, a Lévai, a Nagykürtösi, a Losonci, a Rimaszombati, a Nagy-
rócei, a Rozsnyói, a Kassavidéki, a Tóketerebesi és a Nagymihályi**
járás (5-85%-os magyar részarányal). A dél-szlovákiai tájakat három
fő szakaszra osztjuk: (1) Pozsony a Csallóközzel és a Mátyusfölddel,
(2) a Komárom és Kassa közötti határsáv, (3) Kassa vonzáskörzete.

Komárom-Esztergom – legkisebb, s egyben legsűrűbben lakott me-
gyénk. Az Észak-Dunántúlon, a főváros nyugati szomszédságában fe-
szik. Székhelye **Tatabánya**. Területét két nagytáj: a **Kisalföld** (Győr–
Tatai-teraszok), a **Dunántúli-középhegység** (a Sári-Bakonyalja, a Vér-
tes É-i oldala, a Gerecse, a Pilis és a Visegrádi-hegység Ny-i része, va-
lamint a Tatabányai- és a Dorogi-medence) érinti. A megye térszerke-
zetét a Duna, valamint a középhegység törésvonalai (Móri-, Tatai-, Vö-
rösvári-árok) határozzák meg.

A megye a XX. század során létesült, környezetszennyező nehézipari
üzemekkel telezsúfolt **Közép-dunántúli Iparvidék** része. Az utóbbi évti-
zed azonban látványos és sikeres szerkezetváltást hozott, aminek követ-
keztében a megyének sikerült a nyugati kapcsolatrendszerbe bekapcsoló-
dnia. Ezt elsősorban a jó forgalmi fekvés, valamint a tömeges munka-
erőt biztosító szakképzett munkásgárda tette lehetővé.

A mai Komárom-Esztergom megye a történeti Komárom és Eszter-
gom vármegye Duna-jobbparti részéből áll: ezeket 1923-ban kapcsolo-
ták egybe. 1950-ben a megye néhány Veszprém és egy Fejér megyei
helységgel bővült, melyet 1989-ig egyszerűen Komáromnak neveztek.
Ekkor állították vissza a kettős megyenevet.

A megyeszékhely 1950 óta **Tatabánya**: a Felsőgalla, Tatabánya, Al-
sógalla és Bánhida egyesítéséből létrejött egykori bányászváros, mely
agglomerációt alkot **Tatával** és **Oroszlánnyal**. A Tatabányai-medencét
sokáig a szétszórt bánya-, ipar- és lakótelepek szövetvényéből álló bá-
nyavidék hazai típuspéldájaként emlegették. A város és a megye a szo-
cialista korszak végére súlyos válságba került. A Budapest–Győr–Bécs

fővonal mentette meg a várost a bányák és üzemek bezárásával járó tartós elnyomorodástól. Az 1990-es évek derekán Tatabányát már az új, nyugati orientációt követő ipar és kereskedelem jellemezte, és hasonló tendencia mutatkozik a megye kisebb városaiban is.

*A legjelentősebb történeti város **Esztergom**, a Dunakanyar kislalföldi kapuja, Szent István szülővárosa, mely a tatárjárás előtt Magyarország fővárosa volt. Ma római katolikus érseki székhely, az Alkotmánybíróság székhelye, műemlék- és iskolaváros, a Suzuki-autógyár telephelye. Idegenforgalmi lehetőségei nagyobbak, mint amennyi jelenleg hasznosul, hiszen míg a kisebb Szentendre Budapest turisztikai kiegészítőjévé lépett elő, Esztergom látogatottsága – nagy egyházi ünnepek kivételével – még ma is elmarad a kívánatostól. 1945 óta romokban hever a Mária-Valéria híd, keserű szimbólumaként a második világháború máig tartó hatásának. A szlovákiai Párkánnyal sem alakult ki intenzív kapcsolat, mivel a meglévő kompjárat csak nehézkes kapcsolattartást tesz lehetővé.*

*A megye többi városa: **Komárom**, mely a történelmi városnak csak ipari külvárosa, vasúti-közúti határállomással a szlovákiai anyaváros, Ókomárom felé; **Nyergesújfalu** (vegyipari központ); és **Dorog** (szénbányász-település). A megye DNy-i sarkának városi központja **Kisbér**. A községek közül legismertebb Bábolna, melynek mezőgazdasági kombinátja, ménesgazdasága egyben idegenforgalmi nevezetesség is. A megyében még számos látnivaló akad: várak (Tata, Várgesztes) és természeti értékek (a tatai Kálvária-domb földtani feltárása, a vértesszőlősi ősemlék, a tatai források és tavak, számos barlang, sziklaalakzat). A magyar lakosságon kívül német és szlovák, valamint nagyszámú cigány is él itt.*

***Pest** – a fővárost körülölelő Pest megye 1 millió lakosával az ország legnépesebb megyéje; a területi rangsorban a 3. helyen áll. Mind az 1971-es, mind az 1990-es régióbeosztás a **Központi körzethez** sorolta. Székhelye **Budapest**, mely azonban nem része Pest megyének. Néhány*

megyei intézmény a fővároson kívül (**Budaörs, Szentendre, Vác, Cegléd, Kistarcsa**) működik.

Az **Alföld**, a **Dunántúli-** és az **Északi-középhegység** találkozásánál fekvő megye természeti viszonyai igen változatosak. Az Alföldből idetartozik a Pesti-síkság, a Szentendrei- és a Csepel-sziget, a Mezőföld ÉK-i sarka, a Homokhátság É-i része, a Tápió és a Galga mente. Az Északi-középhegységből a Börzsöny, a Naszály és a Gödöllői-dombság, a Dunántúli-középhegységből pedig a Budai-hegység, a Pilis és a Visegrádi-hegység egy része tartozik a megyéhez. A külfországgal csak rövid szakaszon (az Ipoly mentén) érintkező megye nemzetközi kapcsolatrendszere inkább a fővárosból sugár irányban kivezető út- és vasútvonalak átbotcsátásában nyilvánul meg. Van egy forgalmas vasúti határállomása, Szob, és egy kisforgalmú közúti átkelőhelye, Letkés. Itt vezet át azonban az ország nemzetközi tranzitvonalainak zöme, sőt a Dunát lejjebb mindössze két helyen íveli át híd, ami Pest megyét szinte kikerülhetetlenné teszi a nemzetközi forgalom számára, és a fővárost gyűrűbe fogó M0 autópálya sem jelent gyökeresen új térkapcsolatot, bár a fővárost magát kétségkívül tehermentesíti.

Pest megye eredetileg a Duna–Tisza köze É-i részén Váctól Kecskemétig terjedt; ehhez még a középkorban hozzáadódott a dunántúli – de a Duna-szigeteket is magában foglaló – **Pilis** vármegye; majd a XVI. században (a középkorban Fejérrel összekapcsolt) **Solt-vidék**. Pest-Pilis-Solt vármegyéhez 1876-ban kapcsolták hozzá a **Kiskunságot**: az így létrejött Pest-Pilis-Solt-Kiskun, a „vezér-vármegye” 1950-ig az ország legnagyobb vármegyéje volt. 1946-ban kisebb kiigazítások történtek Vác és Érd körül Pest megye, Hatvan, Szolnok és Baja körül a szomszédos megyék javára. 1950-ben a négyes vármegye D-i felét **Bács-Kiskun** néven leválasztották és a budapesti elővárosokat a fővároshoz csatolták; ugyanakkor Pest megyéhez került a Hont megyéből származó szobi járás.

Jelenleg Pest megye fő szomszédsági problémája a fővárossal való munka- és tehermegosztás. Az **agglomerációs övezet** ugyanis kettős köztudésű, lakói zömmel a fővárosban dolgoznak és tanulnak, viszont a megyében laknak, így méltányos volna a keletkezett jövedelmek és a befizetett járulékok egyeztetett elosztása. A főváros fő vízforrása Pest megye, és hulladékát is a megyében helyezik el. A tárgyalások intézményes formája egyelőre hiányzik, s ez politikai feszültség forrása.

Pest megye nagy számú városa három csoportba osztható:

1. a budapesti agglomeráció települései – lakó, ipari, kereskedelmi és pihenési szerepkörrel: **Szentendre, Pomáz, Pilisvörösvár, Budakeszi, Érd, Százhalombatta, Budaörs, Dunakeszi, Szigetszentmiklós, Gyál és Pécel;**
2. az alföldi rész városai – lakó, ipari, agrár- és művelődési szerepkörrel: **Vác, Gödöllő, Aszód, Nagykáta, Monor, Cegléd, Abony, Nagykőrös, Dabas és Ráckeve.**
3. a Dunakanyar városai – főként lakó és idegenforgalmi szerepkörrel: **Visegrad és Nagymaros.**

A megye sokoldalú idegenforgalmi vonzerői a Duna mellett összpontosulnak, de más részeken is megtalálhatók. A nemzetközi turistaforgalom szélesebb terítése szempontjából fontos például Vác, Gödöllő, Ráckeve, és Zsámbék, vagy éppen a mogyoródi Hungaroring előtérbe helyezése.

Felsőoktatási intézmények működnek Szentendrén (katonai főiskola), Gödöllőn (agráregyetem), Piliscsabán (katolikus egyetem), Nagykőrösön és Zsámbékon (tanítóképzők). Vác katolikus, Szentendre görögkeleti püspöki székhely; Márianosztra és Máriabesnyő katolikus búcsújáráshelyek.

A természeti viszonyokhoz hasonlóan változatos a megye települési és etnikai képe. A magyar lakosságon kívül élnek a megyében németek, szlovákok, különböző délszláv csoportok és cigányok. Egyes Buda környéki községekbe bukovinai székelyek költöztek (Érd, Etyek, Budajenő). A megyét a Duna–Ipoly, valamint a Kiskunsági Nemzeti Park érinti. Az előbbi magában foglalja az Ipoly mente, a Börzsöny, a Dunakanyar, a Pilis, a Budai-hegység és a dunai szigetek környezetvédelmi értékeit. Pest megye, melyet a XX. század derekáig Budapest mezőgazdasági háttereként emlegettek, jelenleg a fővároshoz, más országrészekhez és a nyugati világhoz ezer szállal kapcsolódó, iparát és szolgáltatásait gyors ütemben fejlesztő terület. Ami már inkább gondot okoz: a túlszűfolt utak, a túlméretezett bevásárlóközpontok, a tömegközlekedés elégtelensége és a túlságosan szétfolyó, helyenként az egész tájat betöltő települések. Főként az átlós térkapcsolatok hiányoznak: Budapest a megye számára szinte kikerülhetetlen.

Nógrád – az **Északi-középhegységben** helyet foglaló megye; székhelye **Salgótarján**. 1971 és 1990 között az Észak-magyarországi, 1990–94-ben a Központi régióhoz számították. A Nógrádi-medencét, a Cserhátvidék nagy részét, a Karancs–Medves magyarországi részét, a Börzsöny K-i, a Mátra Ny-i oldalát foglalja magában. Területe szerint utolsó előtti, népességszám szerint utolsó a megyék rangsorában. A megye idegenforgalmi vonzerők sorát kínálja, nemzetközi forgalma mégsem túl jelentős. A közlekedés fő áramából kiesik, és Szlovákiának is éppen egy kevésbé fejlett régiójával határos. Főbb határállomásai: Parraspuszta, Balassagyarmat közúton és Somoskőújfalu közúton és vasúton.

A mai Nógrád a történeti megye D-i felét tartalmazza (Észak-Nógrádot a trianoni béke Csehszlovákiának ítélte). 1923-ban hozzácsatolták Hont megye maradványát; ebből 1950 óta csak néhány faluja maradt, a többi Pest megyéhez csatolták; ugyanekkor alakult ki területcserével a mai határ Heves megye felé. A megye székhelyét 1952-ben – a munkásjellel erősítése végett – Balassagyarmatról Salgótarjánba helyezték.

Salgótarján az 1960-as évekig tartó erőltetett nehézipar-fejlesztés terheit máig nem tudta kiheverni. Egyoldalú nehézipari jellege miatt immár évtizedek óta munkanélküliséggel és elvándorlással küszködik. A város művelődési hagyományai szegényesek. Természeti környezetét, a várakkal koronázott bazaltkúpokat viszont méltán emlegetik az ország legszebb tájai között.

Balassagyarmat az utóbbi években kilépett korábbi elszigeteltségéből. Művelődési és gazdasági téren számos előremutató kezdeményezés indult innen, többek között a perifériának minősülő **Ipolymente** önkormányzatainak Magyarországot és Szlovákiát összekapcsoló közös regionális programja. A négy kisváros: **Szécsény, Pásztó, Rétság** és a több egykori bányásztelepülésből egyesített **Bátonyterenye**. A községek a palóc népművészeti hagyományok ápolásával, a középkori várakkal (Drégely, Hollókő, Buják) és a szép természeti környezettel és fővároshoz közeli fekvésükkel jó célpontjai lehetnek a falusi turizmusnak. A megyében a magyar lakosság mellett néhány faluban szlovákok, németek és cigányok is élnek. A Bánki-tónál rendezett nemzetiségi fesztiválokat az ország minden vidékéről és a határokon túlról is sokan látogatják. Egyedülálló látnivaló még az ipolytarnóci földtani bemutatóhely, a miocén korszakbeli állat- és növényvilág világviszonylatban is számon tartott ősmaradvány-lelőhelye.

Borsod-Abaúj-Zemplén – az **Észak-magyarországi régió** K-i részét, az 1950 előtti Borsodot, Abaújt és Zemplént magában foglaló megye. Területe és lakossága szerint is második a megyék rangsorában. Hozzá tartozik az **Északi-középhegységből** a Bükkvidék nagyobb része (a kisebb rész Heves megyébe esik), a Zempléni-hegység, a Cserehát, a Sajó, a Bódva és a Hernád völgye; továbbá a Gömör–Tornai-karszt magyarországi darabja (Aggteleki-barlangvidék, Rudabányai-hegység). Az **Alföld** északi szegélye tartozik még ide: a Borsodi-Mezőség, a Miskolci-kapu, Harangod, Taktaköz és a magyar-szlovák határral kettészelt Bodrogek. A megye D-i határát a Tisza képezi.

A megye nagy része ma elnéptelenedő, elmaradott vidék. A Sajó völgyében kialakult **Borsodi Iparvidék** a szocialista iparosítás egyik bázisa volt. Az ötvenes évek itt valójában 1980-ig tartottak! E vidék ma súlyos válsággal küszködik. Viszonylag legprosperálóbb a termékeny, mezőgazdasági jellegű dél-borsodi rész. Az észak-borsodi, abaúji és zempléni részek – az iparvidék egykori munkaerőforrásai – csaknem teljesen kimaradtak az iparosításból: ennek hiánya máig érződik, hiszen itt még a XX. század elvárásainak infrastruktúra kiépítése is elmaradt. Mindez egyik oka a modernizálás vontatott ütemének, a munkanélküliség és a periférikus helyzet konzerválódásának. Hiányzik a külföldi tőke és hiányzik e helyi erő: Borsod-Abaúj-Zemplén megye ma hazánk egyik válságrégiója. Nem kedvez az előrelépésnek a nyugati határtól való távolság, és a szomszédos keleti piacokon uralkodó tartós bizonytalanság sem.

A megye székhelye, **Miskolc** a közelmúltig legnagyobb vidéki városunk volt, újabban azonban több tízezer főnyi népességvesztése miatt Debrecen mögé szorult. Területe 1945 után jelentősen kibővült: hozzácsatolták Diósgyőrt, Hejőcsabát, Görömbölyt, Szirmát és Hámort (Lillafüreddel), később Bükk-szentlászlót is. A Szinva völgyében elnyúló Miskolc határa a Bükk-fennsíktól a Sajó völgyéig terjed. A város a régió szellemi központja is, e szerepkörének azonban csak bizonyos mértékig tud eleget tenni, mivel csak mostanában teremődik meg az ehhez szükséges intézményi háttér. Egyeteme csak a közelmúltban határozta el, hogy teljes profilú univerzitás, a debreceni, a pécsi és a szegedi egyetem egyenrangú társa kíván lenni. A kisebb városok közül említést érdemel **Ózd**, legsúlyosabb válságba süllyedt kohászvárosunk. Az egykori ipartengelyen helyezkedik el **Putnok** (a gömöri rész főhelye), **Kazincbarcika** (a Borsodi Vegyi Kombináttal), **Edelény**, **Sajószentpéter** és **Tiszaújváros** (a Tiszai Vegyi Kombináttal és kőolaj-finomítóval). A borsodi Mezőségen **Mezőkövesd** (a „matyó főváros”) és **Mezőcsát**, Észak-Borsodban **Szendrő** tölti be a kisvárosi központ szerepét. Az abaúji rész városai: **Szikszó** és **Encs**; a zempléni részé: **Szerencs**, **Tokaj**, **Sárospatak**, a nagy múltú iskolaváros és **Sátoraljaújhely**.

Az abauji térséget ma szinte már a kiürülés, a cigány lakosság nagy aránya és a szegénység konzerválódása jellemzi, ahol a kilábalásra még csak elképzelések sincsenek. A zempléni térség helyzete a tokaji bor hírneve miatt talán kedvezőbb: itt gyakrabban találkozunk idegenforgalmi, agrár- és ipari beruházásokkal. A megye perspektívái elsősorban a keleti piacok sorsától függnék. Kitörési pontként Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Kelet-Szlovákia, valamint a szomszédos lengyel és ukrán körzetek gazdasági és szellemi összefogása kínálkozik. Fontos az évtizedeken át szorongatott községek és egykori mezővárosok talpra állítása, hiszen ezek szellemi-lelki megtörése a térség tartós válságának talán legfőbb oka.

A jól prosperáló dél-borsodi agrárvidék mutatja, hogy Észak-Magyarországon is meg lehet agrártermelésből élni, ha ezt jó infrastruktúra, és jó általános légkör alapozza meg. Ha viszont egy tájon hiányzik az innovációs készség, a társadalmi erózió felgyorsul, és kimenetele szinte beláthatatlan lehet, amit a csereháti és zempléni aprófalvak – nagyszerű természeti és történeti értékeik ellenére – sajnálatosan példáznak.

*A megyében a településtípusok és az etnikumok (magyarok, cigányok, német, szlovák, ruszin és lengyel szórványok) rendkívüli változatosága mutatkozik. Hosszú és tartalmas a természeti értékek (Bükki és Aggteleki Nemzeti Park, számos tájvédelmi körzet), valamint a történelmi emlékhelyek (középkori várak: Diósgyőr, Sárospatak, Füzér, Regéc, Boldogkő; templomok: Miskolc-Avas, Vizsoly; csatahelyek: Muhi) listája is. Az infrastruktúra minőségi javítását remélik a sokat vajúdó **M3-as autópálya** idáig vezető meghosszabbításától. Ez remélhetőleg alapján fogja megjavítani a periférikus fekvésből származó hátrányos helyzetet. Az M3-as azonban a megyének csak a déli részét érinti, s még Miskolc is csak elágazással kapcsolódik majd hozzá. A határállomásokhoz az utak sugár irányban vezetnek. A legforgalmasabb átkelőhelyek: Hidasnémeti vasúti, Tornynosnémeti, Bánréve, Tornanádaska és Sátoraljaújhely közúti határállomások.*

Pozsony és környéke egykor Magyarország legfejlettebb, mezőgazdasági vidéke, a Duna-medence kapuja volt, mely az egykori koronázó várost és megyéjét foglalta magában. Itt találkozott egymással a magyar, a német és a szlovák nyelvterület. Magában Pozsonyban sokáig a német elem volt túlnyomó, majd a XIX-XX. század fordulóján a magyarság került relatív többségbe, és 1945 után, a németek kitelepítésével a szlovák betelepülés áradata kezdődött, s ma a félmillió lakosság bő 90%-a szlovákjajú. A legfiatalabb dunai főváros, Pozsony a Dévényi-kapu, a Porta Hungarica kislétföldi nyílásában fekszik. Elhelyezkedése Budapest, Bécs és Prága között lehetővé tenné a regionális elosztó központ szerepét, ehhez azonban az új ország, Szlovákia stabilizálódása és nemzetközi tekintélyének megerősödése szükséges. Közel 10 évvel a függetlenség elnyerése után ugyanis még alig tucatnyi ország tart Pozsonyban külképviseletet, és hasonlóan kevés a nemzetközi légi járatok száma is. Pozsony azonban messze több, mint egy vidéki város: itt összpontosul Szlovákia iparának 15%-a, oktatási, kulturális és tudományos intézményeinek zöme. A közlekedési hálózat is – a határszéli fekvés ellenére – nyolc főirányból fut itt össze. A magyar–szlovák együttműködés javulásával Pozsony a dunántúli megyék jelentős részét is vonzáskörébe veheti, és várhatóan erős konkurenciát támaszt majd a Kislétföld magyarországi központjai számára. Pozsony a magyar lakosság kis száma ellenére felvidéki nemzetársainknak is egyik központja: a magyar politikai pártok, a Madách Könyvkiadó és a legfontosabb magyar sajtóműhelyek székhelye.

*Csallóköz (Žitný ostrov) a Duna legnagyobb szigete (1.800 km²), melyet fekvése és a Kárpát-medence legtermékenyebb, sokoldalú mezőgazdaságot éltető talaja miatt is csatoltak Csehszlovákiához. Az 1970-es évek óta a bőszi dunai vízlépcső körüli konfliktus tette a napi hírek főszereplőjévé. Lakossága túlnyomó részben ma is magyar. **Dunaszerdahely**, a sziget mezőgazdasági, ipari és vásári központja az elmúlt években a szlovákiai magyarság gazdasági központjává nőtte ki magát. Így a jövőben nagy szerepet játszhat a magyar–szlovák kapcsolatok fejlesztésében, a nyugati piacokon való közös szereplésben is. A Csallóköz*

délkeleti csúcán foglal helyet a magyar nemzetiség művelődési központja, **Komárom**: dunai határ- és hídváros, hajógyárral, Jókai Mór szülőházával. Komárom ma Szlovákia legnépesebb magyar többségű városa.

Mátyusföld (Mat'úšové zemné) a magyar-szlovák nyelvhatár mentén elterülő észak-kisalföldi vidék, melynek fő központjai a nyelvhatár magyar oldalán **Galánta** és **Érsekújvár**, a szlovák oldalon pedig **Nagy-szombat**. Utóbbi Pozsony ipari és oktatási szerepkört betöltő elővárosa, a szlovákiai római katolikusok érseki székhelye, 1996 óta tartományi székhely. Mátyusföld a Kisalföld belső udvara, kapu Szlovákia iparilag fejlett belső vidékei felé. Vegyes lakossága a gazdasági hídépítés számára kedvező, és itt a beruházásokat már a határszéli fekvés miatti esetleges félelem sem korlátozza.

Nyitra a Kisalföld szlovákiai részének gazdasági központja, nagy múltú történeti város, püspöki és tartományi székhely. Egyeteme a pozsonyi mellett a magyar nemzetiségű fiatalok leggyakoribb felsőoktatási célpontja. Környékén néprajzilag érdekes magyar falvak keretezik a népdalban is megénekelte csitári hegyeket (Zoborvidék: Gimes, Zsére, Kolon, Barslédec stb.).

A felvidéki magyarság, hagyományait őrizve, a Garam, az Ipoly, a Rima és a Sajó mentén kisvárosokban és falvakban él. A gazdasági jóléttől azonban jókora távolság választja el őket, ezt a határtértséget ugyanis a tartós elvándorlás és az agrárjelleg kényszerű konzerválódása jellemzi. Az országhatár közelében, Esztergommal szemközt található **Párkány**, mely egyben vasúti határállomás is. A honti–nógrádi pálcóvidék kisvárosai **Ipolyság**, **Fülek** és **Losonc**. Ugyancsak kétnyelvű vidék a Rima–Sajó vidékét kitöltő egykori Gömör vármegye, ahol a nyelvhatáron fekvő **Rimaszombat** és **Rozsnyó**, a zömmel szlovákok laktat **Nagyróce** és a magyar többségű **Tornalja** tölt be központi szerepet. A Komáromtól Kassáig nyúló határsáv, ahol a magyar lakosság keskeny sávot képez, mely mindkét ország oldaláról nézve periférikus jelle-

gű! Ennek oldásában a határ menti együttműködés jótékony hatású lehet, ám éppen e vidéken roppant meg leginkább a társadalom, és az innováció híján itt alakult ki a legtartósabb gazdasági pangás.

Jobb helyzet mutatkozik a határ keleti harmadában, ahol **Kassa** – mint Pozsonnyal rivalizáló, régióközponti szerepre pályázó nagyváros – maga körül gazdasági pezsgést hozott létre. Ez mutatkozik a szlovákiai magyarok legkeletibb, egykor Zemplén és Ung megyéhez tartozó csoportjainak életében is: itt **Királyhelmec** és **Nagykapos** méretüket meghaladó, **jelentős kisugárzó hatású központok**, noha e szerepüket a közigazgatás egyelőre nem méltányolja (a körzeti székhelyek: a zömében szlovákok lakta Töketerebes és Nagymihály). Mivel a szomszédos Miskolc hasonló dinamizmus híján aligha veszélyezteti Kassa pozícióit, a Kárpát–Tisza eurorégió fókuszának minden bizonnyal Kassa ígérkezik.

Ukrajna felé tekintő határunk **Szabolcs-Szatmár-Bereg** megyéhez tartozik. A szemben fekvő **Kárpátalja** (ukránul Zakarpattya) az Ukrán köztársaság 25 tartományának egyike, mely két nagyvárosra és 13 járássra oszlik. Az 1990-es évek elején, a Szovjetunió felbomlásakor Kárpátalja megmaradt ugyan Ukrajna keretében, sőt hivatalos autonómiát sem kapott, lakosai azonban népszavazáson foglaltak állást a terület gazdasági önállósága mellett, a magyar többségű Beregszász körül pedig **magyar autonóm járás** kialakítását hirdették meg (1992). Ehhez a beregszászi járással szomszédos ungvári, munkácsi és nagyszőlősi járasok magyar falvai is csatlakoztak volna, míg a nagyvárosokban, a szigetekben és a szórványokban élő magyarok számára kulturális önrendelkezést követeltek. Bár mindezek egyelőre nem valósultak meg, a szovjet korszak terrorja után ma Kárpátalján mind a magyarok, mind a saját állam létrehozására törekvő ruszinok (kárpátukránok), mind pedig a többi nemzetiség szabadon politizálhat, szimbólumait és feliratait szabadon használhatja. A továbblépést a kijevei kormány azért sem meri szorgalmazni, mert a gazdasági önállóság és a nemzetiségi autonómia talán csak az első lépés volna a terület önálló állammá alakulásához.

Szabolcs-Szatmár-Bereg – az ország ÉK-i szögletében elterülő megye; székhelye **Nyíregyháza**. Az Észak-alföldi régióhoz számítják. Magyarország legkevesbé iparosodott megyéje. 1950-ben alakult meg Szabolcs és Szatmár-Bereg összevonásával. A megye az **Alföld** tartozéka, melyen belül területét a Nyírség homokvidéke, valamint a felső-tiszai árterek töltik ki (Szatmár-Bereg, Rétköz). A természetvédelem a közelmúltig viszonylag érintetlen, kevéssé szennyezett vidékeket oltalmazott (Tisza mente, batorligeti és csarodai lápok); ebbe „robbant bele” a 2000. évben a Romániából lezúduló súlyos vízszennyezések sora.

A szocialista korszakban főként tömeges munkaerőt foglalkoztató iparral, illetve a mezőgazdaságban a táji adottságoknak megfelelő alma, napraforgó stb. monokultúrás termelésével igyekeztek gazdasági föllendülést kiváltani, ami azonban csak időleges sikert hozott. 1990 óta a rendszerváltozás a keleti piacok elvesztésével és az immár hagyományosnak mondható szabolcsi gazdaság szerkezet versenyképtelenségével járt, és bár számos kezdeményezés történt a megye kilábalásának előmozdítására, legkeletibb országrészünket továbbra is súlyos társadalmi-gazdasági problémák terhelik. Biztató viszont a megyei vezetés elszánt, új utakat is vállaló hozzáállása, mely nélkül aligha lehetett volna Nyíregyházát iskolavárossá, sőt tudományos központtá fejleszteni, s emellett tömeges kereskedelmi és művelődési rendezvények színhelyévé tenni. Bár az ország zöme szempontjából Szabolcs-Szatmár-Bereg megye még ma is távoli periféria, egyre megalapozottabb a remény, hogy itt új típusú, a helyi hagyományokra is építő fejlődés bontakozik ki.

Nyíregyháza a megye gyorsan fejlődő, sok szerepkörű központja. Kiterjedt határának jellegzetes települései a szlovák eredetű tirpák lakosság bokortanyái. Nyíregyháza a XIX. században elsők között élt az önkéntes örökváltság lehetőségével, ami a földesúri kötelezettségek egy összegben való megváltását jelentette, és a város számára a földesúrtól való függetlenség ára volt. Azóta is újító szellemű, dinamikus város, mely az utóbbi években Debrecen és Miskolc versenytársává lépett elő. A megye további városai nagyrészt a történeti Szabolcs megyében talál-

hatók: **Kisvárd**a, **Baktalórántháza**, **Ibrány**, **Nagyhalász**, **Tiszalök**, **Tiszavasvári**, **Újfehértó**, **Nagykálló**, **Máriapócs** és **Nyírbátor**. Az ungi részen található **Záhony**, a beregi részen **Vásárosnamény**, a szatmári részen pedig **Mátészalka**, **Fehérgyarmat**, **Nagyecsed** és **Csenger**. Tiszavasvári, mely 1948 óta Vasvári Pál nevét viseli, a maga nemében egyedülálló Alkaloida gyógyszergyárnak köszönheti fejlődését, mely egy időben a világ legnagyobb morfiumtermelője volt. Nagykálló, az 1876 előtti megyeszékhely a Károlyiak vasúttól való elzárkózásának „köszönheti” száz évre szóló visszasorolását. Máriapócs pedig, ahol a csodatévő Fekete Madonna képe látható, a görög katolikusok leghíresebb búcsújáráshelyeként kapott városi jogállást.

A megye kulturális élete föllendülőben van: Nyírbátor zenei rendezvényei, Kisvárd

egész régiókat felölelő színházi fesztiválja annak jele, hogy e „távoli periférián” is lehet színvonalas, országhatáron túlmutató rendezvényeket tartani. A falvakba egyelőre főként a műemléki és a folklór hagyományok vonzzák a látogatókat, és sok helyen történtek már lépések a falusi turizmus szélesebb körű elterjesztésére is. A nyelvi egységes – csak néhány, már asszimilálódott német, szlovák, ruszin és román szórványt tartalmazó – lakosság súlyos megélhetési gondokkal küszködik. Adódnak problémák a cigány lakosság magas (15-20%-ra becsült) arányából is. A békés légkört veszélyeztető atrocitásokról innen mégis kevesebb hír érkezik, mint akár a szomszédos Borsodból vagy Hajdúból. Inkább a nyitott, a határ közelsége miatt a külföld és a haza szerves egységét átlátó légkör jellemző, ez jó esélyt kínál a megye több országot átfogó regionális szerepének kibontakoztatására. Különösen az M3-as út idáig való meghosszabbítása reménykeltő: a Beregsurányig tervezett autópálya ugyanis Ukrajnát fogja Európa belsejéhez kapcsolni, és ezen a tengelyen Szabolcs-Szatmár-Bereg megyének fontos, csomóponti szerepe lehet. A határállomások közül sokáig a Szovjetunióba nyíló egyetlen kapu, Záhony volt a legfontosabb. A három ország határánál fekvő átrakóközvetet a szovjet vasutak szélesebb nyomköze tette szükségessé, és a KGST-integráció keretében monumentális, a mai igényekhez képest túlméretezett átrakóhelyek létesültek

(Záhony, Mándok, Eperjeske, Tuzsér, Komoró, Fényeslitke). Az úgynevezett öszvérvágányt Kisvárdáig vezették be. Az 1980-as évek óta számos kisebb helység mellett is nyílt átkelőhely, melyek közül azonban nemzetközi forgalomra még egyik sem alkalmas (Lónya, Barabás, Beregsurány, Tiszabecs). A forgalom ezért továbbra is Záhonyra összpontosul, bár a kissé félreeső és túlterhelt átkelőhely már alig felel meg a kor követelményeinek. Románia felé Csengersimánál közúti, Ágerdőmajornál kisforgalmú vasúti átkelőhely nyílik. A határátkelés tágabbra nyitásához egyelőre hiányzik a politikai akarat.

Kárpátalja (Zakarpatya) – más néven Kárpátontúli terület; székhelye **Ungvár** (Uzshorod). Az Északkeleti-Kárpátok belső oldalán, a Tisza felső vízvidékén terül el. A Lvivi és az Ivano-Frankivszi területtel, valamint Romániával, Magyarországgal, Szlovákiával és Lengyelországgal határos. A nemzetiségi összetétel (1989): 78,4% ukrán (ruszin), 12,6% (156 ezer, más adatok szerint kb. 200 ezer) magyar, 3,9% orosz, 2,3% román, 0,6% szlovák és 2,1% egyéb. 13 járásra oszlik, ezek székhelyei a történeti megyék szerint csoportosítva: a/ az ungi részen: **Ungvár, Perecseny, Nagyberezna**; b/ Beregben: **Beregszász, Munkács, Ilosva, Szolyva, Volóc**; c/ Ugocsában: **Nagyszőlős**; d/ Máramarosban: **Husz, Técső, Rahó**.

A járásszékhelyeken kívül említést érdemel még két kisebb város: **Csap** vasúti-közúti határállomás, Ukrajna egyik kapuja Európa belseje felé és Aknaszlatina, mely sóbányáiról, s a benne nyitott kórházról vált híressé. Kárpátalja a XX. században ötféle állami főhatalom alá tartozott.

1992 óta „különleges gazdasági övezet” az Ukrán Köztársaságon belül, és az Európa belsejével fenntartott kapcsolatok hídfőállása. A jövőben ez a kapuszerep remélhetően magyar szempontból is – mind az anyaország, mind pedig az itteni magyarság számára – bekapcsolódást jelent majd az európai gazdasági vérkeringésbe. A szocialista nagyüzemek teljes leépülését egyelőre még nem követik új beruházások, hiány-

zik a közbiztonság és bizonytalan a jövőkép. Ez utóbbi talán a legfőbb oka annak, hogy a válságból való kilábalás oly nehezen halad.

Románia felé **Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Békés** és **Csongrád** megyének van közös határa. A romániai határmentét négy partiumi, vagyis királyhágó melléki megye: **Szatmár, Bihar, Arad** és **Temes** alkotja. Ezek az Alföld szélén húzódó vásárvonal egy-egy nagyvárosa: **Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad** és **Temesvár** vonzáskörzetét képezik. Mind a négyen nagy múltú, a magyar–román kapcsolatokban kulcsszerepet játszó, és jelenleg is élénk kapcsolatrendszerrel ellátott városok. A megyék, illetve székhelyeik részletes jellemzése helyett csak néhány sajátosságukra hívjuk föl a figyelmet.

***Hajdú-Bihar** – a Tiszántúl középső megyéje, székhelye **Debrecen**. Az **Észak-alföldi** régióhoz sorolják. 1950-ben alakult meg Hajdú megyéből, Bihar magyarországi részéből (a sarkadi járás nélkül), valamint néhány Szabolcstól átszatolt helységből (Polgár, Nyíradony stb.). Természeti egységei az **Alföld** több tájtípusát képviselik: a) a tiszai árterén fekvő Hortobágy (ahol 1973 óta működik első nemzeti parkunk), b) a Hajdúsági-löszhát, c) a Nyírségi-homokhátság D-i része és d) a Körösök árterének és hordaléksíkságának egy része.*

*A megye székhelye, **Debrecen** az ország második legnagyobb városa; az Alföld É-i részének közlekedési csomópontjában, a löszös sík és a homokhátság találkozásánál fekszik. Az ország három részre szakadásakor itt találkoztak a Hódoltság, a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség (Partium) határai: Debrecen ekkor háromfelé adózó valóságos városállamként működött. Debrecen magába olvasztotta az elpusztult környező települések helyét és határa a Hortobágyon át a Tiszáig nyúlt. Debrecen „második fővárosunk”: 1848–49-ben és 1944–45-ben fővárosként szerepelt, vidéki városaink közül itt van a legtöbb egyetem, kutatóintézet stb. A többi város: (a) az egykori Hajdúkerület városai: **Hajdúböszörmény** (a régi hajdú főváros), **Hajdúszoboszló** (gyógyfürdő, s egyben az ország elsőszámú földgáztermelő köz-*

pontja), **Hajdúnánás, Hajdúdorog, Hajdúhadház;** (b) az egykori Szabolcs vármegye földjén fekszik: **Balmazújváros, Nádudvar, Püspök-ladány** (vasúti góc), **Téglás, Polgár, Nyíradony és Tiszacsege;** (c) az egykori Bihar megye területéről: **Berettyóújfalu** (a bihari rész főhelye), **Derecske és Biharkeresztes.**

Hajdú-Bihar az alföldi magyar településtípusok szinte mindegyikét felvonultatja: a régióközponttá emelkedő Debrecentől a szabadságukat szívósan védelmező hajdúvárosokon keresztül a különböző falu- és tanya típusokig. Vannak továbbá nagy kiterjedésű pusztai vidékek is, ahol az Európában másutt már eltűnő sztyepei táj típusok maradványai természetvédelmi területként hasznosíthatók. A forgalmi helyzet is kedvezőbb, mint akár Békés, Szabolcs vagy Borsod megyében, bár Debrecen csak másodrendű út- és vasúti csomópont. Itt is sokat remélnék az M3-as autópálya átvezetésétől. Ez a tervek szerint Polgárnál lépi majd át a Tiszát, s innen bocsát majd át egy ágot Debrecen és a román határ felé.

A megyében a magyarok és kisszámú románság mellett nagyszámú cigányság él. A határállomások közül legfontosabb a Budapest, Debrecen és Észak-Erdély összekötését szolgáló biharkeresztesi vasúti és ártándi közúti átkelő, Románia egyik nyugati kapuja. A közelmúltban korszerűsített ártánd-borsi közúti határátkelő az utóbbi évtizedekben felvirágzott „határipár” egyik központja. Egyelőre csak helyi jelentősége van a Debrecen–Érmihályfalvával s tovább Szatmárnémetivel összekötő nyírábrányi vasúti-közúti átkelőnek. Másutt pedig csak az átkelők hiányáról beszélhetünk.

Békés – dél-alföldi megye, székhelye **Békéscsaba**. Az Alföld két táj típusa, a löszhát és az ártér alkotja: a Maros–Körös közének (Békés–Csanádi-löszhát) és a Körösök árterének egy részét foglalja magában. A megye mai határai 1950-ben alakultak ki, s a történelmi Békés megyén kívül Csanád, Arad, Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok és Csongrád megyei részeket is magában foglal.

A megye székhelye 1950 óta Békéscsaba, az alföldi szlovákok fő helye, mely gyors fejlődését annak köszönheti, hogy az első világháború után átvette a határon túlra került Arad gazdasági szerepkörét. Ma közlekedési, ipari góc, oktatási és kulturális jelentősége azonban csak újabban növekszik. A régi megyeszékhely, **Gyula** a magyarországi románság fő helye, forgalmas közúti határállomás (vasúton csak szárnyvonal van). Középkori téglavára, gyógyfürdője, kulturális hagyományai sok turistát vonzanak. A Gyulai Várjátékok című színházi fesztivál nemzetközi rangot vívott ki magának. A többi város történeti beosztás szerint: a) békési földön fekszik **Orosháza, Szarvas, Gyomaendrőd, Szeghalom, Mezőberény, Tótkomlós és Békés**, b) bihari földön **Sarkad**, c) Szolnok megyétől származik **Dévaványa**, d) Arad megyétől **Elek**, e) Csanádtól **Mezőkovácsháza, Mezőhegyes és Battonya**. A határállomások közül a már említett Gyulán kívül Lökösháza, a legforgalmasabb magyar–román vasúti határállomás, Méhkerék és Battonya közötti átkelője említendő. Helyi forgalmat bonyolít le a kötegyáni vasúti átkelő az egykori alföldi körvasút Gyula–Sarkad–Nagyszalonta szakaszán.

Békés megye nagy része a török után újraterelített terület: északon és középen tanyás települések, délen jellegzetes sakktabla-falvak jellemzik. Középkori települések csak a bihari részen maradtak fenn. A soknemzetiségű megyében a magyarok mellett nemzetiségiek: szlovákok, románok, németek, szerbek és cigányok is élnek. A határon túli kapcsolatoknak itt nagy hagyományai vannak, melyet a magyarokon kívül a nemzetiségek is szorgalmazznak. Mivel a megye Erdélynek túlnyomóan románok lakta vidékével szomszédos, itt jó esély kínálkozik az etnikai határon túlnyúló gazdasági kapcsolatépítésre is.

Csongrád – dél-alföldi megye, székhelye **Szeged**. A Tisza mindkét partjára kiterjed: területén az Alföld három természeti tájtípusa fordul elő. A Duna–Tiszaközi homokhátság, az Alsó-Tisza-ártér és a Maros–Körös közti löszhát a megyének egy-egy harmadát képezi. A megye mai határai 1950-ben alakultak ki, amikor hozzácsatolták Csanád Ny-i ré-

szét és a Torontáli-sarkot. A Tisza kilépésénél, Szeged alatt van az ország legalacsonyabb felszíni pontja: 79 m.

Csongrád megye nyolc városa közül öt megyeszékhelyként is szerepelt. A Maros–Tisza összefolyásánál fekvő **Szeged** a Dél-Alföld regionális központja, nagy múltú város: ipari-kereskedelmi-mezőgazdasági, egyetemi, kulturális központ, Magyarország DK-i kapuja. Szeged az első világháború idején jó eséllyel pályázott arra, hogy Dél-Magyarország regionális központja legyen a sokáig vezető Temesvár helyett. A várost 1919-ben a román és a szerb hadsereg közé ékelődő francia katonaság szállta meg, és a trianoni béke magyar kézen hagyta. Az 1950-es években a város helyzetét a hűvös jugoszláv–magyar viszony árnyékolta be. Hosszú pangás után napjainkban kezd újra körvonalazódni a Szegedtől Kolozsvárig, Temesvárig és Belgrádig nyúló térség egyfajta regionális jellege, mely számos érintett nagyváros, illetve megye helyi érdekeivel találkozik, ellentmondásban áll viszont az érintett országok centralista törekvéseivel. Ez lehet az oka, hogy a magyar–román–jugoszláv hármashatár környékén a mai napig hiányos a közúti és a vasúthálózat, hogy a szegedi vasúti Tisza-híd újjáépítése 1944 óta várta magára, és hogy Szegedről Temesvár felé csak nagy kerülővel lehet utazni. A régióban szereplő városok külön-külön ellenpólusai a maguk fővárosának: Szeged Budapestnek, Temesvár Bukarestnek, Szabadka és Újvidék pedig Belgrádnak támaszt konkurenciát.

Szeged kiterjedt tanyasi határát 1950-ben lekapcsolták; 1973-ban viszont kibővült Tápé, Algyő, Kiskundorozsma, Szőreg és Gyálarét községekkel. 1997-ben Algyő újra az önállóság mellett döntött. 1962 óta megyeszékhely, az 1960-as években kezdték meg a Szeged környéki kőolajmezők kitermelését, és azóta lendült föl az iparosítás. 1990 után a város sok vajdasági menekültet fogadott be, és a gazdasági embargóval sújtott Szerbia bevásárlóvárosa lett. Sokan házat és bankbetétet is vásároltak, és a béke helyreálltával mindez sokrétű gazdasági kapcsolatoknak – köztük a feketegazdaság kapcsolatainak – a kiindulópontja is.

A megyeszékhelyi státuszt Szeged előtt több más város is betöltötte: **Hódmezővásárhely** – Budapest után az ország legnagyobb területű városa – Szeged riválisaként élte meg az elmúlt évtizedeket, 1950-től 1961-ig volt az akkori Csongrád megye székhelye. **Szentes** 1883–1950 között, míg **Csongrád** a török hódítás előtt volt megyeszékhely. Végül **Makó** a török távozásától 1950-ig a megszüntetett Csanád megye székhelye volt. További kisvárosok: **Kistelek** és **Mórahalom** a homokhátságon, **Mindszent** a Tisza bal partján. A községek közül jelentősebbek: Ópusztaszer, a honfoglalás utáni első országgyűlés és az 1945-ös első földosztás helyén emelt nemzeti emlékpark helye és Szegvár, mely 1715–1883 között töltötte be Csongrád megye székhelyének szerepét.

Csongrád megye az Alföld legfejlettebb, legiparosodottabb megyéje, mely a Budapest–Szeged vonalról Jugoszlávia, illetve Románia felé ágazó dél-alföldi főtengeley mentén fekszik. A megyét kiegyenlített, hagyományait szívósan őrző településhálózat, a Szegeden kívül, a kisvárosokban is jelenlévő szellemi kapacitás jellemzi. A túlnyomó magyar lakosság mellett itt is jelen vannak a németek, a szlovákok, a szerbek, a románok és cigányok is, sőt Szeged az elmúlt években bizonyos kozmopolita jelleget is öltött. Ez azonban egyelőre csak színezőelem, bár kétségkívül hozzájárul Szeged régióközponttá növekedéséhez. A megye nagy forgalmú közúti határállomásai: Röszke és Tiszasziget Jugoszlávia, Nagylak Románia felé. Bár a Szeged–Szabadka vasútvonal járható, jelentős határforgalom nincs.

A romániai **Szatmár** megye sokáig országának legszélső szögletét képezte. Határállomásai ma is viszonylag csekély jelentőségűek, bár forgalmuk növekszik. Noha **Szatmárnémeti** és a még ma is magyar többségű **Nagykároly** különösen érdekelt a határnyitásban, ennek ellenére a megyéből ma csak egy-egy vasút és egy-egy közút vezet át Magyarországra, illetve Kárpátaljára.

Bihar megye székhelye **Nagyvárad**. Egyéb városai közül **Nagyszalonta** és **Belényes** a jelentősebbek. Nagyvárad kapuszerépe a történe-

lem során megszakításokkal bár, de mindig érvényesült. Ma Erdély és Románia egyik nyugati bejárataként az ország szárazföldi kapcsolattartásának egyik fő helye. Oktatási, kulturális, ipari, közlekedési és kereskedelmi szerepköre egyaránt számottevő, bár elmarad a lehetőségektől. A XX. század folyamán ugyanis a határ közelsége többnyire visszafogó tényező volt. A jövő nagy kérdése: egy „zárt ország” kapuja, vagy a világpiacba sok csatornán integrálódó modern Románia egyik innovációs központja lesz-e?

Arad megye átmenetet képez a Tiszántúl és a Bánság vidéke között. A megye székhelye **Arad** a Maros völgynyílásában fekvő jellegzetes kapuváros. Elsősorban ipari és kereskedelmi központ, egyéb szerepkörei halványabbak. A Magyarországot a Balkánnal összekötő tranzitútvonalak elosztópontja.

Temes megye a Bánság középső részét foglalja magában. Székhelye **Temesvár**, a Bánság „fővárosa”, soknemzetiségű nagyváros, ahol a magyar komponens mindig kisebbségben volt ugyan, de az utóbbi évtizedekben a magyar jelenlét egyre hangsúlyosabb, a város ugyanis a székely bevándorlás egyik célpontja. Közvetlen határkapcsolattal nem rendelkezik ugyan, viszont régióközponti szerepet játszik, és nem csak Magyarország, hanem Jugoszlávia felé is van összeköttetése. Kolozsvárral, sőt Bukaresttel is rivalizál, a politikában a decentralizációt szorgalmazó, a megyei önkormányzat keretében nemzetiségi szempontoknak is helyet engedő „européer” irányzat romániai központja.

Jugoszlávia felé tekintő határunkon **Csongrád** és **Bács-Kiskun** megye osztozik, a túloldalon pedig Szerbia egykori autonóm tartománya, a **Vajdaság** terül el.

Bács-Kiskun – a Duna–Tisza közén elterülő megye, székhelye **Kecskemét**. A **Dél-alföldi régióhoz** tartozik. Legnagyobb területű megyénk, 1950-ben alakult Pest-Pilis-Solt-Kiskun D-i részéből (Kiskunsági-

homokhátság, Solti-lapály) és Bács-Bodrog megyéből (Észak-bácskai-löszhát, Illancs-buckavidék).

Az ország középső sávjában helyet foglaló megye átmeneti jellegű: sok tekintetben kötődik a főváros és Nyugat-Magyarország prosperáló régiójához, ugyanakkor számos nehézsége az alföldi megyékével azonos. A Budapest–Szeged–Belgrád tengely mentén jelentős tranzitforgalmat bonyolít le, aminek nagy része a főváros felől érkezik, de a duna-földvári és a bajai Duna-hídon, – és a tervek szerint a közeljövőben már a Szekszárd és Kalocsa között építendő új hídon is – közvetlen érintkezésben van a Dunántúllal is.

Városai közül kiemelkedik **Kecskemét**, a homokhátság „fővárosa”, a hazai kapitalista mezőgazdaság egyik kiinduló helye, melynek határában már a XIX. században belterjes, munkaigényes, nemes kultúrák (gyümölcs, zöldség, akác, kisállattartás) játszották a fő szerepet. Országos jelentőségű kulturális központ. Az Alföld elsőszámú útsomópontja, másodrendű vasúti góc. Határából 1945 után egy sor község önállósult (Bugac, Helvécia, Lakitelek stb.). A kisvárosok közül Pest-Pilis-Solt megyéhez tartozott **Kalocsa** (római katolikus érseki székhely), **Kiskőrös**, **Kecel**, **Soltvadkert**, **Solt**, **Izsák** és **Tiszakécske**. A történeti Kiskunság városai: **Kiskunfélegyháza**, **Kiskunhalas**, **Kiskunmajsa**, **Lajosmizse**, **Szabadszállás** és **Kunszentmiklós**. A volt Bács-Bodrog megye városai pedig **Baja**, **Bácsalmás** és **Jánoshalma**. A jelentősebb határállomások: **Kelebia** (vasúton), valamint **Tompa** és **Hercegszántó** (közúton).

A megyében a magyarok mellett délszláv, német, szlovák és cigány kisebbség is él. A **tanyavilág** az országban itt maradt leginkább épségben, ami a homoki mezőgazdaság kisparaszti jellegét is konzerválta. Nem ritka ma már a lakó- és ipari vagy szolgáltató célra hasznosított tanya, ezek a megye nagy részén ma is a tájkép meghatározói. A **Kecskemét** székhelyű **Kiskunsági Nemzeti Park** az Alföld többféle tájtypusát mutatja be, része többek között a Bugaci-pusztta, a lakitelki Tőserdő, a madárvilágáról híres izsáki Kolon-tó és a kunszentmiklói szikes puszt-

ta. A turisztikai vonzerőkhöz tartozik a homoki bor, a termálvizek, valamint a még sokféle föllelhető néphagyományok. A megye dinamikus, fejlődő voltát bizonyítja egyrészt Kecskemétnek Budapest és Szeged között minden nyomás ellenére kibontakozó régióközponti szerepe, másrészt pedig a szomszéd megyékből való átkéredzkedés (az 1990-es években Baranya és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből kerültek ide saját kérésükre községek).

*A **Vajdaság** (Vojvodina), Szerbia egykori autonóm tartománya három természeti-történeti egységből áll: **Bácskából**, **Bánságból** és **Kelet-Szerémségből**. Hivatalos nyelvei voltak: szerb, horvát, magyar, szlovák, román és ruszin. A tartomány székhelye, **Újvidék** ad otthont a jugoszláviai magyarság legfontosabb intézményeinek: a magyar nyelvű sajtónak, színháznak, egyetemi szakoknak, hungarológiai intézetnek és a Forum kiadónak; hasonló intézmények a többi nemzetiség számára is alakultak. A Vajdaság 1945 után kapott autonómiája a titói korszakban megközelítette a tagállamok jogkörét; 1988-ban azonban önkormányzatát megszüntetve területét Szerbiába olvasztották.*

A tartomány ma Szerbia sorsában osztozik, 1999-ben súlyos bombázásokat szenvedett. A kereskedelmi kapu szerepet a háború talán még meg is erősítette, mivel itt hadicselekmények nem történtek, és a bevásárlóturizmus a háború leghevesebb szakaszaiban is működött. A tartomány sok menekültet fogadott be (főként horvátországi és boszniai szerbeket), ugyanakkor elvesztette a katonaköteles férfiak jelentős részét, akik közül sokan Magyarországra vagy nyugatra emigráltak. Ez természetesen változásokat okozott a tartomány etnikai összetételében; amely a szerbek javára tolódott el. A jövő itt is sok utat kínál: lehet, hogy a magyar–szerb határszakasz, mely a háború során Szerbia legfontosabb nyitva hagyott kapuja volt, a békés gazdasági együttműködés határa lesz, lehet azonban, hogy a világ elől elzárkózó Szerbia Vajdaságot is magával rántja a kényszerű szegénységbe és a tartós bizonytalanságba.

Horvátország irányába **Baranya, Somogy** és **Zala** megye tekint. A már ismertetett Vas és Zala megye Szlovéniának is szomszédai. Szlovénia és Horvátország felé tekintő délnyugati határszakaszunk a XX. század során változatos sorsot ért meg. A Dráva-vonal már 1918 előtt is országhatárnak számított, hiszen Horvát-Szlavónország az 1868-as „kis kiegyezés” után határozott irányt vett a nemzetállami keretek kiépítése felé. 1918–91 között ez is a magyar–jugoszláv határ része volt, és csak földrajzi tanulmányok különítették el az egyes jugoszláv tagállamok felé néző szektorokat. 1992-től, ahogy Szlovénia, majd Horvátország függetlenné vált, a délnyugati határ is markáns részekre bomlott: (a) **Szlovénia felé**, ahol nagyobb fegyveres konfliktus nem volt, békés polgári forgalom irányult, mely részben a többi határszakasz forgalmát is átvette, és több új közúti átkelő megnyitását tette szükségessé. Az egykor itt vezető vasutakat sajnos már fölszámolták, ezért új vonal építését kellett tervbe venni. (b) A **békés Horvátország felé** nyíló átkelők forgalma a háború alakulása szerint változott, és jelentős részt képeztek benne a katonai szállítmányok. Ez a Mura és a Dráva mentére vonatkozik, ahol a határ túloldala mindvégig a zágrábi kormány kezén maradt. (c) A **Baranyai-háromszög** felé néző határszakaszon szomszédságunkban „**Szerb Krajina**” alakult, mely a szerb megszállás szépitett formája volt, és a független állam ismérveit alig elégítette ki. Itt a forgalmat korlátozni kellett, a vasúti átkelés (Magyarbóly) megszűnt, a közúti pedig (Udvar) hol működött, hol nem, és nyitva tartása még jelenleg is bizonytalan. (d) A határ Dunától keletre eső szektora a Vajdaság, s így Kis-Jugoszlávia, amiről már az előbbieken írtunk.

*Baranya – Magyarország legdélebbi megyéje, székhelye Pécs. Természeti beosztása két nagytájat különböztet meg: a **Dunántúli-dombvidéket**, melyből néhány szigethegység emelkedik ki (Mecsek, Villányi-, Beremendi-, Mórágyl-rög), valamint az **Alföldet**, amelyhez a Duna és a Dráva árterét számítják. A megye nagyobb részét felölelő dombvidék számos kistájra tagolódik (Hegyhát, Zselic, Baranyai-domság).*

*Baranya soknemzetiségű, sűrű város- és faluhálózattal rendelkező megye, mely a főváros és a Balkán között húzódó főútvonal mellett terül el, s így érzékenyen reagál a déli szomszédság minden hullámverésére. 1526-ban itt zajlott le a **mohácsi csata**, 1688-ban pedig Magyarország visszafoglalásának egyik záróakkordja, a keresztény győzelemmel záruló **második mohácsi csata**. 1918–22 között a megye nagy része szerb megszállás alá került, a trianoni béke azonban Baranya megye nagy részét Magyarországnak ítélte, s csak a Baranyai-háromszöget csatolták el. A szocialista korszak ellentmondásos évei a megye számára részben föllendülést hoztak (a mecseki bányavidék fölfuttatása, Pécs régióközponttá fejlesztése, és a kisváros-hálózat bővítése révén), ugyanakkor súlyos problémák is felhalmozódtak. Egyes körzetek elnéptelenedtek. Hírhedtté vált az 1973-ban utolsó lakóját is elvesztő **Győrőfő** neve, melyet azóta több tucat aprófalú követett. Szerencsére a hagyományörző, faluépítő mozgalmak e tendencia ellen itt is fellépnek, pl. Győrőfön és Visnyeséplakon.*

Az 1990-es években részben a délszláv válság következtében Baranya a Dunántúl periferiájává vált: az elavult iparszerkezet felváltásához szükséges külföldi tőke túl kockázatosnak ítélte a délszláv határ mellékét, a háború súlyosan visszavetette a déli szomszédsággal való gazdasági együttműködést. A föllendülés csak az újjáépítés kibontakozásától remélhető. Sajnos épp a Baranyával szomszédos horvát területek bizonytalan státusza maradt fenn a legtartósabban, ezért az újjáépítésben való magyar részvétel egyelőre inkább csak ígéret és jövőbeli lehetőség.

*A Mecsek déli lábánál települt **Pécs** a Dunántúl legnagyobb városa, Dél-Dunántúl régióközpontja, egyetemi város, püspöki székhely, idegenforgalmi központ, sokoldalú iparváros. Itt működnek a magyarországi horvát és német nemzetiség legfontosabb intézményei. Sokszínű kulturális élete, műemlékei, múzeumai, szép környezete és pezsgő kereskedelmi élete egyaránt sok látogatót vonz. Ugyanakkor Pécs kezdeményezője és szervezője a Dél-Dunántúl határon túlra irányuló kapcsos-*

latainak. Kisebb városok: **Komló**, „szocialista” bányaváros, **Szigetvár**, az egykori végvár, **Siklós** középkori várával, **Mohács** nemzeti emlékhely, dunai kikötő, **Pécsvárad**, **Sásd**, **Szentlőrinc**, **Sellye** és **Bóly**. Szigetvár és Sellye egykor Somogyhoz tartoztak, és a többiekhez hasonlóan egy-egy kistáj helyi központjai. A falvak jellegzetes típusa az apró- és törpefalu. A megye néprajzi képét a magyarokkal együtt élő német, különféle délszláv és cigány etnikumok mozaikszerű tarkasága jellemzi. A természeti értékek védelmére többek között a **Duna–Dráva Nemzeti Park** kínál szervezeti keretet, a Mecsek és a dombvidék legértékesebb részeit pedig tájvédelmi körzeté nyilvánították.

Somogy – dél-dunántúli megye, a Balaton és a Dráva között, székhelye **Kaposvár**. A Dunántúl legnagyobb, s egyben Magyarország legkisebb népsűrűségű megyéje. A hagyományosan kissé elkülönülő megyét Koppány lázadása óta **Somogyország** néven is emlegetik, s az ország belsejében fekvő Balaton-környéket Külső-Somogy, a határszélen elterülő Dráva melléket viszont Belső-Somogy néven emlegetik. A megye egésze a **Dunántúli-dombvidék** tartozéka, csak északkeleti csücskébe nyúlik be egy darabon az **Alföldhöz** számított Mezőföld. Alakja a történelem során nem sokat változott: 1950-ben Baranyának, Zalának és Fejérnek adott át egyes részeket; ugyanakkor Veszprém mezőföldi és Tolna Koppány völgyi részéből bővült. 1973-ban a tolnai Dombóvár vonzáskörét csatolták el tőle.

A megye székhelye, **Kaposvár** Külső- és Belső-Somogy, valamint a tájvédelmi körzetet képező Zselic találkozásánál fekszik. A XVIII. században vette át a török előtti központ, Somogyvár szerepét. Mezőgazdasági, ipari, közlekedési és kereskedelmi gócpont jellege az utóbbi évtizedekben markáns oktatási-művelődési szerepkörrel társult, és bizonyos mértékig már Pécs vonzóhatását is ellensúlyozza. A szomszédos Tasszáron 1994 óta a jugoszláv hadszíntér nemzetközi békefenntartó erőinek utánpótlási támaszpontja működik. A kaposvári katolikus püspökség 1994-ben vált külön Veszprémtől.

A kisvárosoknak három csoportja van. (a) A Balaton-partiak: **Siófok, Balatonföldvár, Balatonlelle, Balatonboglár és Fonyód**, melyek kimondottan a két-három hónapos nyári fürdőzőáradatból élnek, a szezon többi részében csendes vidéki települések, különösebb szerepkör nélkül. (b) Külső-Somogyban **Tab és Lengyeltóti**, melyek tágabb környékük szervezőközpontjai, ipari és kereskedelmi létesítményekkel. A jövőben a balatoni háttér idegenforgalmi fejlesztések előmozdítói lehetnek. (c) Belső-Somogyban **Marcali, Nagyatád, Curgó és Barcs**. Sok szerepkörű kisvárosok, a periférikus, elnéptelenedő vidék helyi központjai.

Somogy megye a magyarokon kívül horvát, német és cigány kisebbségnek is otthona. Nemzetközi kapcsolatai a Budapest–Zágráb–Adria fővonalra összpontosulnak, mely Horvátország, Szlovénia és Olaszország felé nyit kaput országunk számára. Az Adria felé irányuló forgalmat a Balaton déli partját követő, eredetileg Trieszt felé vezető **Déli vasút**, illetve a vele párhuzamos és gyakran túlszűfolt 7-es főút bonyolítja le. A másik fő közlekedési útőér a Budapest–Kaposvár–Gyékényes–Zágráb–Fiume vasút, mely a XIX. század végén az önálló magyar tengeri kereskedelem kiszolgálására épült, ma pedig a magyar–horvát összeköttetést szolgálja. Észak-dél irányba vasúti szárnyvonalak, illetve másodrendű főutak vezetnek, melyek Dél-Dunántúl számára Ausztria és Németország felé is teremtenek kapcsolatot. Az infrastruktúra gyengesége ma már gátját képezi a tömeges idegenforgalomnak, s ez, valamint a taszári légi bázis egyre sürgetőbben vetik föl új, korszerű összeköttetések kiépítését. (A nemzetközi haderő kijelölt útvonala jelenleg igen kacskaringós: Hegyeshalom – M1-es út Budapest előteréig – M0-ás út – M7-es út Szántódig – Kaposvár – Nagyatád – Barcs – Okucsán [Okučani] – Bosznia. Napirenden van az autópálya-építés a Balaton háttérében Horvátország, Szlovénia és Olaszország felé, illetve egy félkörív alakú új autóút megépítése Vas, Zala és Tolna megye érintésével az Alföld felé (**Déli autópálya**). Az iparfejlesztés elmaradása ugyanakkor jótékony hatású a természeti értékek megóvása szempontjából. A szennyezéstől kevésbé sújtott vidéken számos kisebb-nagyobb védterület

található. Két nemzeti park is érinti a megyét: a **Duna–Dráva** és a **Balaton Nemzeti Park**; az előbbihez tartozik többek között a Barcsi-ősborókás és a rovarrevő növényeiről híres Baláta-tó, utóbbihoz pedig a Kis-Balaton gazdag hal- és madárvilágot óvó körzete). A határállomások közül Gyékényes vasúti, Barcs és Berzence pedig közúti határátkelő Horvátország felé.

Zala – a névadó folyó vidékén a Balaton Ny-i végétől a horvát és a szlovén határig terjed. Székhelye **Zalaegerszeg**. 1971–90 között a **Dél-dunántúli**, 1990–94-ben a **Közép-dunántúli**, a jelenlegi statisztikai beosztásban pedig a Nyugat-dunántúli körzet tartozéka. Természetföldrajzilag nagyrészt **Nyugat-Dunántúl** (Zalai-dombság, Göcsej, Hetés), kisebb részt a **Dunántúli-középhegység** (Keszthelyi-hegység) és **Dél-Dunántúl** (Balaton medencéje a Keszthelyi-öböllel és a Kis-Balatonnal) alkotórésze.

A megyét a trianoni békében Jugoszlávia javára csonkították meg. 1950-ben Veszprém megye bővítése miatt a Balaton partjáról teljesen kiszorult, viszont néhány községgel bővült Somogy, illetve Vas megyéből. 1979-ben visszakapta Veszprémtől Keszthely körzetét. A Zala ugyanis a Balaton legnagyobb szennyezője, s így a szennyezést kibocsátó megye a tó hasznosításában is érdekeltté vált. Nem véletlen, hogy a kisbalaton szennyvízülepitő rendszer építése azóta vett nagyobb lendületet, hogy immár Zala megye is magáénak érzi a Magyar-tengert, sőt Keszthelyt a Balaton fővárosaként mutatja be.

A megye székhelye, **Zalaegerszeg** a török kor óta tölti be e szerepkört, és csak a XX. század végére előzte meg lélekszámban és szerepkörében (ipar, igazgatás, oktatás, kultúra) régi riválisát, az elsősorban kereskedő- és iparvárosként ismert **Nagykanizsát**. A harmadik pólus, a Balaton-vidék legélénkebb, agráregyetemmel, műemlékekkel, pezsgő kulturális élettel büszkélkedő városa, **Keszthely**. Utóbbihoz két gyógyfürdőváros is csatlakozik: **Hévíz** és **Zalakaros**. A többi kisváros egy-egy tájegység szervezőközpontja: **Zalalövő** és **Zalaszentgrót** a Zala mentén,

Lenti a szlovén, **Letenye** pedig a horvát határ mellékén. A Lenti melletti Rédicsszlovénia felé, Letenye Horvátország felé jelent közúti kapcsolatot: idáig tervezik kiépíteni a Balaton mentén húzódó M7-es autópályát. Vasúti határállomás csak Horvátország felé van: Murakeresztúr. Érdekes módon érintette a megyét a délszláv háború: ide tevődött át ugyanis Szerbia, Horvátország és Szlovénia egyébként megszakított kapcsolatrendszere. A belgrádiak legrövidebb úton Letenyén át utazhattak Zágrábba, és Rédicsezen át Ljubjanába. A megye a magyarokon kívül horvát, német és cigány kisebbségnek is otthont ad. A megyére jellemző aprófalvak között kiterjedt erdőségek húzódnak, ami a Zalai-dombságot a vadászturizmus fő hazai célpontjává teszi. A viszonylag fejlett infrastruktúra, a feljavított út- és kereskedelmi hálózat a falusi turizmus előtt is jó lehetőséget nyit.

A sokáig periférikus helyzetű, magába forduló „sáros Zala” a szocializmus utolsó évtizedeiben kezdett felzárkózni. A folyamat a rendszerváltozással felgyorsult, s a megye mai állapota sok tekintetben az osztrák határmellékhez hasonlatos. Ezért is számítják Zalát újabban társadalomföldrajzi tekintetben is Győr-Moson-Sopron és Vas megye mellé, a Nyugat-dunántúli statisztikai régióhoz.

Baranyai-háromszög (Dél-Baranya) – a stratégiai jelentőségű Duna–Dráva szöge az első világháború után került Jugoszláviához. Lakói magyarok, németek, horvátok és szerbek voltak (a fenti sorrendben). 1941–44 között ismét Magyarországhoz tartozott, 1945-ben Horvátországhoz csatolták, cserébe a Szerbiának átadott Kelet-Szerémségért. A második világháború után a német lakosság távozni kényszerült, és a magyarok száma is megcsappant, így a következő években a horvát–magyar–szerb összetétel volt jellemző. 1992-ben, a szerémségi **Vukovár** bevétele után ez volt a Vajdaság felől támadó jugoszláv hadsereg következő lépése: a háromszög csaknem teljes területe szerb megszállás alá került, a horvát és magyar lakosság egy része elmenekült. Az 1995-ben bevonuló nemzetközi békefenntartók nem bolygatták a szerb igazgatást, így sok szerb települt ide, akiket a 2000-re előirányzott vissza-

csatolás után a horvát kormány kénytelen lesz vagy eltűnni, vagy kivasárolni. Jelenleg a három etnikum sorrendje: szerb–horvát–magyar. Dél-Baranyát egyébként változatos, kisparaszti jellegű mezőgazdaság jellemzi. A háború kitöréséig **Eszék**, az utóbbi években inkább a Vajdaság felé kapcsolódott.

Szlavónia – a Dráva–Száva közén helyezkedik el, központja **Eszék**. A középkorban még a Zágrábi-medencére vonatkozó elnevezés a XVII. század óta vivődött át mai helyére. A török kiűzése óta Magyarországtól elkülönítve igazgatott Szlavónia 1868-tól Horvát-Szlovénország része; 1918-tól a délszláv államhoz, 1941–45 között Horvátországhoz tartozott. 1945-ben a Szerbiának átadott Kelet-Szerémség kivételével Horvátország része maradt: annak keleti, pannóniai jellegű részét képezi. 1991-ben a tartomány több községe szerb megszállás alá került, nem sikerült azonban a jugoszláv hadsereg **Sziszek–Verőce** vonalig tervezett felvonulása. Még Eszéket sem tudták elfoglalni, noha éveken át ostromolták. A harcok során teljesen romba dőlt viszont Szlavónia dunai kapuja, **Vukovár**, és számos falu, köztük ősi magyar települések is. 1995-ben a szerb kézre jutott területek részben felszabadultak, részben öt évre nemzetközi ellenőrzés alá kerültek. Azóta az újjáépítés jegyében telnek az évek, bár a pénzügye, a továbbra is szorgalmazott hadseregfejlesztés, valamint a turisták távolmaradása csak lassú ütemet tesz lehetővé. Bizonytalan a menekültek hazatérése is, akik közül sokan – horvátok, magyarok, szerbek – valószínűleg az emigránsok számát fogják gyarapítani.

Muraköz – az egykori Zala megye horvátok lakta vidéke 1918 után a délszláv állam, 1941–45-ben ismét Magyarország, majd ezután Jugoszlávián belül Horvátország tartozéka. 1992 óta az önálló horvát állam legészakibb szöglete legészakibb szöglete: a Dráva és a Mura közötti domb- és síkvidéket foglalja magában. Sűrűn lakott, gazdag paraszti vidék. Fénykorát a XVI-XVII. században élte, amikor itt tartották székhelyüket a nagyhatalmú Zrínyiek. Ekkor töltődött föl a vidék a török elől menekülő horvátokkal, akik azóta is a lakosság zömét képezik. Mai

jelentősége többfelé tekintő határ menti fekvéséből adódik: a két folyó között Szlovéniába, a Dráván át Horvátország belsejébe, a Murán át pedig részben a szlovén Muravidékre, részben pedig Magyarországra vezetnek fontos közlekedési vonalak. Muraköz főhelye, **Csáktornya** jelentős bevásárlóturizmust bonyolít le.

Muravidék – Szlovéniának a történeti Magyarországból származó része, mely az egykori Vas és Zala megyék zömében szlovének lakta körzeteit foglalja magában. (Nevezték Vendvidéknek is, a történeti magyar állam keretében élő szlovén népcsoportról, e fogalom azonban nem tartalmazná sem a magyarországi vendek, sem pedig a szlovéniai magyarok településeit.) Muravidék sorsa a XX. században hasonló volt, mint a Muraközé: 1919-ben a délszláv államhoz csatolták, 1941–45 között Magyarország birtoka volt, azóta pedig Szlovéniáé. A körzet központjai: **Muraszombat** és **Alsólendva**. Fő gazdasági ágai: a kisparaszti mezőgazdaság és a tranzitforgalom. Legfontosabb közúti átkelőhelye Alsólendvát Rédiccsel köti össze.

8. Magyarország térszerkezetének perspektívái a régiók Európájában

A magyar területszervezés az Unió kapuja előtt **számvetésre** kényszerül. Az elmúlt korszakok értékelése nélkül aligha lehet rugalmas, a még sokban ismeretlen, új követelményeket kielégítő, s nem is túl kockázatos térszervezési módszereket, megoldásokat kialakítani. Az alábbiakban áttekintjük a XIX. és a XX. század hibásnak vagy legalábbis kétélűnek bizonyult területszervezési lépéseit.

Hazánkban az utóbbi két évszázadban **centralizációs trend** érvényesült. A decentralizáció, ha olykor szerephez is jutott, legtöbbször burkolt centralizáció volt. Az 1876-os megyei összevonással párhuzamosan a járásokat a legtöbb helyen széttagolták ugyan, de központi elvek szerint. Az 1950-es rendezéskor a legtöbb falu önálló tanácsot kapott, de a proletárdiktatúra legkeményebb időszakában e tanácsoknak a

végrehajtó szerepen kívül más jogkörük szinte semmi sem volt. Az új tanyasi községek kialakítása decentralizáció volt a nagy határú városok területi rendjéhez képest; azonban voltaképpen a tanyavilág megroppantását, tehát a településrend centralizációját szolgálta. Az 1960-as évek óta újrateremtődő kisváros-hálózatunk oldotta ugyan a városhálózat centrális jellegét, ennek ára azonban a környező falusi térségekkel szembeni kontraszt növekedése, a faluállomány jelentős részének kiüresedése volt.

A nagy területrendezési kampányok közül II. József és a Bach-rendszer nyíltan magyarellenes beosztásai – ha egyes elemeiket később fel is újították – átmenetinek bizonyultak. A feudális településfejlődést lezáró 1870 körüli átrendezésnek viszont máig tartó következményei vannak. Gyakran emlegetik, hogy a központi kormányzatnak ekkor sikerült megtörnie a megyei autonómiát. Legalább ekkora horderejű döntés volt azonban az új, a korábbinál lényegesen szűkebb városhálózat kialakítása. A mezőváros-állomány községgé minősítése súlyos következményekkel terhes lépésnek bizonyult.

A kisebb városok zöme ugyanis a faluállományba süllyedt, városhálózatunk pedig elvesztette a később oly annyira hiányolt kisvárosi talapatát. A XX. századra kialakult a „**városhiányos**” Magyarország **torzképe**, ahol a várossá nyilvánítást ki kellett érdemelni, ill. az Európával szembeni állítólagos lemaradást erőltetett városfejlesztéssel – s a falufejlesztés visszafogásával – kellett biztosítani. Mindez a falu-város átmenetet képviselő, szervesen fejlődő mezőváros-állománynak a jogi városkategóriából, majd általában a város fogalmából való kirekesztése miatt következett be: **az ország valósággal elfeledkezett kisebb városairól!**

Ugyancsak súlyos következményekkel járt a feudális területi autonómiák megszüntetése. Ezek a később elmérgesedő nemzetiségi kérdés kezelésére minden bizonnyal alkalmasabb keretet kínáltak volna, mint a helyi sajátosságokra kevésbé érzékeny új beosztás. Az ország 1876-ban

kialakított egységes területi rendje magában hordozta a trianoni szétszakadás csíráját: nem voltak a nemzetiségeknek felkínálható közigazgatási keretek, s a központi elveket mereven alkalmazó beosztás a magyarság érdekérvényesítésének sem tett igazán jó szolgálatot. Az áttekinthetőség és a helyi érdekekre figyelő érzékenység a területi beosztásoknak térségünkben azóta is visszatérő alapdilemmája: a korunkban ismét fölértékelődő autonómiakoncepciók a sokszor „temetett” **feudális területszervezési megoldások** újraértékelésére intenek!

A XX. század első felében két nagy horderejű közigazgatási rendezésre került sor. 1923-ban a **trianoni határokon belüli berendezkedés** a kényszerűség, az ideiglenesség jegyeit viselte magán. A történeti folytonosság hangsúlyozása útját állta a felvetődő problémák racionális megoldásának: tartalmi változtatások ez alkalommal szinte sehol sem történtek. Lényegesen szabadabb kézzel nyúltak a közigazgatáshoz a második világháború éveiben, ahol az ismételt ország-gyarapodások új típusú területszervezési elgondolások gyakorlatba ültetését is lehetővé tették. Az igazán átfogó reform azonban a második világháború után, 1950-ben következett be. Noha e radikális változtatás a Rákosi-rendszer éveiben – s az éppen aktuális politikai szempontoknak alávétve – valósult meg, voltaképpen az előző évtizedekben felhalmozódott területfejlesztési problémák átfogó megoldási kísérletét jelentette.

Az 1950-es évek után a közigazgatási átrendezések szempontjából nyugodtabb periódus következett, noha a szocialista iparosítás éppen ez időben alakította át az ország térszerkezetének alapvonásait. Az 1970-es években azonban minden addiginál mélyebbre hatoló területszervezési változások bontakoztak ki. Ez hazánkban a „**modern urbanizáció**” kora, amelyet az 1970-ben határozattá emelt **Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió (OTK)** fémjelez. A szocialista korszak a hierarchia elvének az egész településállományra való alkalmazása, a járások és a községi tanácsok (s ezzel párhuzamosan a kistérségi és helyi intézmények) összevonása, a városi központok gyorsított fej-

lesztése, az ingázás tömegessé válása és egyes településtípusok elnéptelenedése volt jellemző.

Az 1980-as évek azonban egyre határozottabban mutatták meg a hierarchikus modell válságát: a felhalmozódó települési feszültségek végül nagyban hozzájárultak a szocialista rendszer eróziójához.

Magyarországon a közigazgatás alapja az 1000 éves múltra visszatekintő megyerendszer. A megyék nagyjából megfelelnek a természetföldrajzi középtájaknak, azzal a kiegészítéssel, hogy a megye több középtáj részeiből komponálódik, egy középtáj pedig több megye között oszlik meg. A megyék idáig minden átrendezést túléltek, amiben a **megye mint szervezési egység hazai viszonyaink között optimális (ha nem is ideális) voltát** látjuk bizonyítottnak. A megye ugyanis elfogadható partner a központ számára: elég nagy, és nincs túl sok belőle; ugyanakkor elfogadható keret a helyiek számára is: elég közel van hozzájuk, hogy a magukénak érezhessék, s éppen akkora, hogy még áttekinthető. Így a megye egyaránt megfelelő a központ számára igazgatási keretként, s a helyiek számára érdekeik szerveződési szintjeként – bár természetesen sok jogos kritika is éri.

A **megyénél nagyobb egységek** esetlegesek és változékonyak. A megyékhez többé-kevésbé igazodnak, hiszen azokra épülnek vagy azokat kívánják helyettesíteni. Az egyes szakmák jellegéből következően a megyékhez való illeszkedés szorosabb (pl. bíróságok, tankerületek, tervezési-gazdasági körzetek), ill. lazább is lehet (vasút, vízügy, áramszolgáltatás). A megyék és a nagyobb egységek korról korra változó viszonyában hosszú távon érvényesülni látszik az összhangra törekvés. Ennek legalább két oka feltételezhető:

1. a közigazgatási beosztással bármely más intézménynek együtt kell működnie; és

2. a megyék alakjában ugyanazok a földrajzi tényezők szintetizálódnak, amelyek más térbeli rendszerekre is hatnak, s többé-kevésbé hasonló területegységek kialakulásához vezetnek.

A megyéknél nagyobb egységek a közigazgatás alapegységeivé csak a hagyományok teljes tagadásával tehetők: erre mutat a II. József-i és bachi rendszerek kudarca. A megyerendszeren belül is kialakultak a többenél nagyságrenddel nagyobb egységek, amelyek ha nem is összeférhetetlenek a többiekkel, de konfliktushelyzetbe kerülnek velük (Pest-Pilis-Solt-Kiskun 1876–1950 között, Borsod-Abaúj-Zemplén 1950 óta).

A **megyéknél kisebb egységek** ugyancsak végigkísérik a magyar területszervezést: hagyományosan az 1984-ig fennálló **járások** képviselik e szintet. Az egy napi járóföld, ill. modern körülmények között a még éppen elviselhető napi ingázás körzete régen és ma is területszervező jelentőséggel bír. A járások mérete nagyjából megfelel a városi vonzaskörzetek méretének (legalább is a városhálózat megkritikálása után): ebből adódott a XX. század egészen végigvonuló törekvés a járásoknak **városi körzetekkel** (városkörnyékekkel, városmegyével) való kiváltására. Bár ez 1984-ben, a járási kategória megszüntetésével látszólag beteljesedett, mégsem jelenthetjük ki bizonyosan, hogy a járás immár végérvényesen letűnt térszervezési alakulat. Ne csak a városi vonzaskörzetek formájában való továbbélésre gondoljunk: a napjainkban bontakozó **kistérségi együttműködés** pl. az egykori falusi járások modern változatát jelentheti. Ugyancsak lehet jövője a járásoknak a Kárpát-térség vegyes lakosságú körzeteiben formálódó nemzetiségi autonómiák kialakításában.

A járások Magyarországon 1950-ben érték el szerepük maximumát: ekkor az egész ország – a fővárost és 26 vidéki várost kivéve – járásokba volt szervezve. A 150 történeti (1950 előtti) járás három lényegesen eltérő csoportot képviselt:

- (a) A **központ és környéke** modellt az egy város köré szerveződő járássok reprezentálták, főleg a Dunántúlon és Északon.
- (b) A másik típust az ún. **falusi járássok** képviselték, ahol a székhely „*primus inter pares*”: tehát a dunántúli és északi vidéken maga is kis-közepes falu, az Alföldön az egyik (s nem is biztos, hogy a legnagyobb) nagy- vagy óriásfalu volt. E típust azonban a centralizált közigazgatás-szervezés egyre kevésbé ismerte el. Már 1950-ben megkezdődött a felszámolásuk (gönci, pacsai, novai, szentlőrinci járás), de ugyanakkor még alakultak is ilyenek (ricsei, sellyei járás). A hatvanas-hetvenes években a falusi járássokat megszüntették vagy székhelyük várossá fejlesztésével a központ-modellbe illesztették.
- (c) A harmadik típust a **város és a járás mesterséges szembeállítását** példázó járássok jelentették, ahol egy város körül a községállomány úgy alkotott járást, hogy a székhely nem a városban volt. Az ilyen járásnál célszerűnek bizonyult a székhely városi vonzásközpontba helyezése, még ha ez a volt járásszékhely eljelentéktelenedésével járt is (főleg az Alföldön: abonyi, Mindszenti, Kiskundorozsmai járás).

A megyék és járássok összevonásában hosszú távon – a politikai kurzustól lényegében függetlenül – a következő elvek érvényesültek:

- A közigazgatási egységek statisztikailag minél kiegyenlítettebbek legyenek.
- A területi egységek minél szimmetrikusabb, kerekdedebb alakot öltsenek.
- A székhely lehetőleg a mértani középpontban legyen.
- Ne legyenek bonyolult, zezugos határvonalak, exklávék és enklávék.
- Határrendezéskor érvényesíteni kell a kompenzációs elvet, ami láncreakciószerű terület-átcsatolást von maga után.

- *Figyelmet érdemel, hogy az a közigazgatási egység, amelyet távlatban megszüntetésre jelöltek ki, ilyenkor már nem kap kompenzációt.*
- *Ha egy település járási szinten másfelé vonzódik, mint megyei szinten, a megyei vonzás kap prioritást.*
- *Ha összevonnak két megyét, járási szinten rövidesen eltüntetni igyekeznek a volt megyehatárt.*

Figyelmet érdemel a fenti szempontok politikai korszakokat átívelő tartós érvényesülése. A járáások megszüntetésével napjainkban a megyék és a megyék fölötti egységek szintjén várható e szempontok újbóli jelentkezése. A **differenciált területi struktúra** létjogosultságát az elmúlt évtizedek nem kívánatos fejleményei meggyőzően bizonyították. Az erőltetett összevonások – a célként meghirdetett kiegyenlítő szándékkal épp ellentétesen – többnyire az egyenlőtlenségek fölerősödését vonták maguk után. A perifériára került körzetek lemaradása az ország peremén – és a belső határok mentén is – valóságos **újkori gye-pürendszer**t eredményezett. A perifériára került körzetek elmaradását azzal magyarázni, hogy azért ott a határ, mert a vonzási kapcsolat odáig tart, aki pedig mégsem oda vonzódik (vagy nem elég intenzíven), azt „vonzásárnyékban” lévő területnek kijelenteni: mindez nem több a probléma mesterséges elfedésénél. A hierarchikus modellbe ugyanis az élet követelményeihez igazodó sokirányú, **mellérendelt kapcsolatrendszer** nem illeszthető be. Valódi területi kiegyenlítés csak a „**centrum és periféria**” kategóriák meghaladásával remélhető. Országunk sokkal változatosabb, településhálózatunk sokkal bonyolultabb annál, hogysem az a **településhierarchia-modell** keretében megérthető és irányítható lenne!

1876–1950 között voltak **nagyközségek** (önálló jegyzőséggel) és **kisközségek** (több falut átfogó körjegyzőséggel). Minden községben volt előljáráóság: vagyonuk alapján bekerülő **virilisták** és legalább felelő részben **választott tagok**. Ez – bár szűk keretek között – mégis jelentett

bizonyos autonómiát. A körjegyzőségi központ nem jelentett fölérendeltséget a beosztott községekkel szemben. Különleges helyzetben voltak a nagyközség mellé beosztott kisközségek: ezek voltaképpen a városkörnyéki települések előképei.

1950-ben a nagy- és kisközségek közül, amelyiket csak lehetett, **önálló tanácsú községgé** nyilvánították. Ez a kisközségek számára a települési hierarchiában előrelépés volt, a nagyközségek számára viszont a falvak tömegébe való belesimulást jelentette.

Az 1960-as években nemcsak a volt kisközségek kerültek közös tanácsba, hanem a volt nagyközségek jelentős része is. Mivel a pénzosztás módja és az országos koncepció előírásai a központi helységet előnyben részesítették, ezzel országszerte megindult a községállomány hierarchizálódása. Korábban egymás mellé rendelt egyenrangú helységek most az élet minden területét meghatározó alá-fölérendeltségi viszonyba kerültek.

Az 1970-es években felújították a **nagyközség** fogalmát, de egészen más tartalommal: mintegy „várospótló” címként a legjelentősebb községek számára. Az új nagyközségek többnyire közös tanácsú körzetek székhelyei is voltak (esetleg éppen a nagyközségi címmel honorálták a közös tanácsú körzet alakítását). A városiasodó – értsd: a városi címre aspiráló, de még nem eléggé „érett” nagyközségek számára a nyolcvanas években bevezették a **városi jogú nagyközség** („fából vaskarika”) státuszát. A nyolcvanas évekre az önálló tanácsú község már kivétel-számba ment: a hierarchiában szigetként fennmaradt, sem mások alá, sem mások fölé nem rendelt községek tartoztak e kategóriába. Az 1985-ös helységnévtár a községek között már 12-féle jogi kategóriát ismer: a hierarchizálás túlhajtása tehát végül szinte anarchikus állapotokat teremtett a községek jogi státusza körül.

A szocialista korszakban mindvégig hangoztatott cél, a város és a falu közötti különbségek eltörlése papíron maradt: a két kategória közötti

szakadékat a központi elv túlhangsúlyozásával csak növelték, ahelyett, hogy az elosztási egyenlőtlenségeket csökkentve a két pólust egymáshoz közelítették volna. A **városi címért** valóságos verseny bontakozott ki. A várossá nyilvánítás érdekében a falvak egész sorát csatolták városokhoz, megszüntetve autonómiájuk minimális szintjét is. Az így kialakuló feszültségek végül nemcsak a települési koncepciót tették népszerűtlenné, hanem nagyban hozzájárultak a szocialista rendszer általános népszerűtlenségéhez is.

Az 1990-es rendszerváltás szinte **tabula rasát** teremtett azzal, hogy valamennyi községet – a legkisebb, felszámolásra ítélt társközséget is – jogi szempontból **egyenrangúnak** ismerte el. Megnyíltak végre a kapuk a várossá nyilvánítás előtt: városállományunk azóta több új taggal gyarapodott, mint a szocialista városfejlesztés évtizedei alatt összesen.

A községeket vagy azért egyesítik, mert túl kicsik (ill. az egyik túl kicsi): ez a módszer alkalmas a kis települések megszűnésének statisztikai elfedésére. A másik gyakran hangoztatott indok, hogy a két település egybeépült. Az összefüggő beépítés azonban a településnek csak egyik (s nem is a legfontosabb) ismérve: ezt döntő kritériumnak megtenni a település pontszerű szemléletével egyenértékű! A megszakítatlan házsor mögött igenis megmaradhat a résztelepülések önálló jellege! Ritka eset, hogy két település teljesen, szervesen egybeépüljön (még leginkább a külvárossá lett korábbi falvak ilyenek). Vannak az országban szép számmal olyan települések, amelyek között nincs meg a lakott terület végét jelző tábla, mégis megmaradtak külön szervezeti egységnek, megőrizve önállóságukat, és – bármilyenek legyenek is a településfejlesztés általános lehetőségei – demokratikus fórumot jelentenek az ott élőknek. A településállomány nemzeti örökségünk része: tenni kell azért, hogy a térképen megmaradjanak, számon tartassanak még a kicsinységük vagy beolvadásuk miatt önállóságukat veszített településeink is!

*A több községből egyesített iparvárosok esetén az egyesítés összekapcsolódik a várossá nyilvánítás aktusával (**Tatabánya, Ózd, Ajka**). A*

városhoz csatolásnak korábban gátat szabott, hogy a vármegye semmit sem engedett át szívesen a városoknak, hiszen ott csak korlátozott joghatósággal bírt. E feudális eredetű akadály elhárultával azonban 1950-től a városhoz csatolás a városok terjeszkedésének, népességszám-növelésének, s ezzel pozícionyerésének természetes útja lett.

Ideillő példa **Miskolc** és **Debrecen** rivalizálása a „legnagyobb vidéki város” címéért: mindketten becsatolásokkal is igyekeztek versenyben maradni. **Győr** ugyancsak számos peremközség beolvasztásával érte el 1971-re a „megyei városi” címhez feltételül szabott 100.000 fős lélekszámot. **Zalaegerszeg** járás méretővé duzzasztása tette lehetővé – megyeszékhelyhez „illő” módon – **Nagykanizsa** lélekszámának meghaladását. A várossá nyilvánítás érdekében ugyancsak „kívánatos” a peremközségek beolvasztása: hiszen még a nyolcvanas években is csak így ismerték el pl. a 800 éves városi múltú **Szentgotthárd** városi jogállását! A városhoz csatolás előnyös is lehet a község számára, mert így részesülhet a városi szolgáltatásokban és kedvezményekben; miért volna azonban törvényszerű, hogy ennek a feloldódás, a falu nevének a térképről való eltűnése legyen az ára?

A hazai területszervezés elmúlt kétszáz évét a centralizáció és a decentralizáció váltakozó érvényesülése határozta meg. A **központi elv szerint a területszervezés lényege a megfelelő központ kiválasztása**, amely köré a területi egységek szervezhetők. A központok – a közigazgatás hierarchikus felépítése miatt – egymással alá-fölérendeltségben vannak. A központi elv városi nézőpontú: az ország eszerint városok vonzáskörzeteiből áll. A központi elvet képviselték általában a centralizációs irányzatok – még ha bizonyos szinteken esetleg decentralizáltak is. Lényegében ezen az elven épült föl az 1970-es települési koncepció.

A központi elv merev alkalmazása természetesen összeütközésre vezet a valós helyzettel. A településhálózat fejlődésével együtt jár a regionális központok számának növekedése és a funkciók differenciálódása: a régióközpontok egymást kiegészítik, rivalizálnak, vonzáskörzetük át-

fedésbe kerül. A Dunántúlon pl. ma is csak **Pécsnek** van – és éppen a riválisok fejletlensége miatt! – viszonylag jól definiálható vonzásterülete. **Győr** – bár jelentősége gazdasági központként vitán felül áll – az Észak-Dunántúlon számos vonatkozásban osztozik a fővárossal, **Székesfehérvárral, Veszprémmel, Szombathellyel, Sopronnal, sőt Mosonmagyaróvárral, Tatabányával** és más városokkal is. **Miskolc** gazdaságilag ugyancsak régiója első városa, mégsem tekinthető teljes értékű országrészközpontnak, hiszen pl. az oktatási funkcióban **Debrecennel, Egerrel** és **Nyíregyházával** osztozik. Hasonló átfedések alsó szinten is lépten-nyomon előfordulnak; a végkövetkeztetés csak az lehet: **a központ és környéke modell csak helyről helyre differenciáltan alkalmazható, s van, ahol nem is alkalmazható.** A modell korlátait még a Koncepció is elismerte az agglomerációkban; a differenciált alkalmazás azonban az agglomeráción kívüli térségekben is kívánatos volna.

A **területi elv** az előbbinek dialektikus ellentéte: a területszervezés lényegének a tájegységek egymáshoz kapcsolódását, a **különböző szintű regionális egységek egymásra épülését** tekinti. A központok e nézőpontból csak másodlagos jelentőséggel bírnak. Ez a nézet volt jellemző a megerrendszer késő-feudalizmus kori állapotára, amikor az alapításkor kijelölt várak jelentősége már elhalványodott, az új központok pedig még nem rögzültek egyértelműen. A municipiális megyei szemlélet ezt az elvet követi a feudalizmus után is.

A területi elv elsősorban falusi nézőpontú, a városokat mint a falvak átlagából központi szerepükénél, gazdasági jelentőségükénél, népességszámuknál fogva kiemelkedő helyeket tekinti. Mivel itt a helyi érdekek kapnak elsősorban hangsúlyt, az a különös helyzet alakult ki, hogy a feudális érdekeit védő arisztokrácia mellett mindenek előtt a parasztság érdekei mutattak ebbe az irányba. E réteg viszont intézményes háttér híján csak kivételes történelmi pillanatokban juthatott szóhoz, s érvényesíthette a területszervezésben is a maga érdekeit. Ilyen pillanat az 1945 utáni újrakezdés, amikor a területszervezésben bizonyos decentralizáció is érvényesült. A területi elv a szocialista korszakban végig

alárendelt szerepet játszott, bár egyes szakszemponatokban így is érvényre jutott (mezőgazdasági körzetesítés, környezetvédelmi egységek, lakossági infrastruktúra területi tagozódása).

A településpolitika magas színvonalon és eredményesen csak a regionális sajátosságokat figyelembe véve művelhető. Lehetővé kell tenni a felmerülő érdekek demokratikus ütköztetését és érvényesítését. Le kell számolni az olyan illúziókkal, hogy a valóság – jelen esetben az ország térszerkezete – valamely elvnek megfelelővé alakítható. Ehelyett inkább a rendező elveket kell a gyakorlathoz, hazánk földrajzi valóságához igazítani. Bízunk a térszerkezeti egységek – megyék, városvidékek, kistáji szerveződések, országrészek, határon átnyúló együttműködési körzetek – rugalmas, alkalmazkodó kapcsolódási képességében. Sajnálatos volna, ha az „európai régiók” oltárán mezőgazdasági és oktatási hagyományainkkal együtt térszervezési örökségünk bevált elemeit is fölládoznánk.

Felhasznált irodalom

1. A magyar földtudományi világtalálkozó határozata a magyar névanyag védelméről IN: HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF: Beszámoló a HUNGEO'96-ról. Földrajzi Értesítő, 1997.
2. APÁCZAI CSERE JÁNOS: Magyar Enciklopédia, Utrecht, 1653.
3. ÁRON PÉTER [BINDER PÁL]: Erdély régi tájnevei. Debrecen, 1981.
4. ÁTI Kísatlasz. M. Kir. Térképészeti Intézet, Budapest, 1934
5. Atlaszok a térség országairól (Románia, Lengyelország, Ukrajna, Szlovákia, Szlovénia, Jugoszlávia)
6. BAJIÓ-ĐURIÓIÓ: Geografija Jugoslavije. Novi Sad, 1980.
7. BARTA GÁBOR: A történeti Erdély és határai. IN: Erdély és a Részek térképe és helységnévtára. Szerk.: HERNER JÁNOS. Szeged, 1987.
8. BELUSZKY PÁL: A magyar városok központi szerepköre. Statisztikai Szemle, Budapest, 1967.
9. BELUSZKY PÁL: Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1973.
10. BELUSZKY PÁL: A településosztályozás néhány elvi-módszertani problémája. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1973.
11. BELUSZKY PÁL-SIKOS TAMÁS: Magyarország falutípusai. MTA FKI, Budapest, 1976.
12. BENDEFY LÁSZLÓ (szerk.): MIKOVINYI SÁMUEL megyei térképei. Akadémiai, Budapest, 1976.
13. BENISCH ARTÚR: Vármegyei határkiigazítások, Budapest, 1938.
14. BERNÁT TIVADAR: Magyarország gazdaságföldrajza. Budapest, 1979.
15. BODOR A.: Budapest hatása környékének településeire. Földrajzi Értesítő, Budapest, 1954.
16. BULGARU: Principali indicatori care caracterizează județele României. IN: Natura, Seria Geografie, București, 1968. Nr. 3.
17. BULLA BÉLA: Magyarország természetföldrajza. Akadémiai, Budapest, 1963.
18. BULLA BÉLA – MENDÖL TIBOR: A Kárpát-medence földrajza. Budapest, 1947
19. CHOLNOKY JENŐ: Földrajz és történelem. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1935.
20. CHOLNOKY JENŐ: Vármegyéink földrajzi kialakulása. Földrajzi zsebkönyv, Budapest, 1945.
21. CHOLNOKY JENŐ: Magyarország földrajza (KOGUTOWICZ KÁROLY térképeivel). Budapest, 1939.
22. CHRISTALLER: Die zentrale Orte im Süddeutschland. 1933.
23. CSIZMADIA ANDOR: A közigazgatás története Magyarországon. IN: Állam- és jogtudományi enciklopédia. Akadémiai, Budapest, 1980.
24. Csonkamagyarország közigazgatási helységnévtára, Budapest, 1942.

25. DÁVID ZOLTÁN: A városi népesség aránya Magyarországon 1785-ben és 1828-ban. Történeti statisztikai évkönyv, Budapest, 1963/64.
26. DÁVID ZOLTÁN: A Kárpát-medence nemzetiségi viszonyainak várható alakulása 2000-ig. IN: Hetven év. Budapest 1988.
27. DIÓSZEGI LÁSZLÓ – R. SÜLE ANDREA (szerk.): Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1990.
28. EDELÉNYI SZABÓ DÉNES: Magyarország közjogi alkotórészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Magyar Statisztikai Szemle, Budapest, 1928.
29. Enciclopedia geografică a României. București, 1982.
30. Encyclopaedia Britannica. Magyar Világkiadó, Budapest, 1992.
31. ENYEDI GYÖRGY: Falvaink sorsa. Gondolat, Budapest, 1979.
32. ENYEDI GYÖRGY: Az Alföld gazdaságföldrajzi problémái. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1970.
33. ERDEI FERENC: Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció (Összegyűjtött tanulmányok). Akadémiai, Budapest, 1977.
34. Erdély (Transilvania, Ardeal, Siebenbürgen). Többnyelvű turistatérkép. Budapest, 1991.
35. Erdélyi hivatalos tiszti névtár és helységnévtár. 1863.
36. FÉNYES ELEK: Magyarország leírása. Pest, 1836-42.
37. FÉNYES ELEK: Magyarország geográfiai szótára. Pest, 1850.
38. FODOR FERENC: A Szörénység tájrajza. Budapest, 1920 körül.
39. FÓRIZS M. – ORLICSEK J.: Vidéki városaink funkcionális típusai. Földrajzi Értesítő, Budapest, 1963.
40. FRISNYÁK SÁNDOR: Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990.
41. GOHMAN et al.: Az urbanizáció földrajzi problémái a különböző társadalmi rendszerű országokban. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1978.
42. GÖNCZY PÁL: Megyei térképsorozat. Budapest, 1890.
43. GÖRÖG – KERESKES – MÁRTON: Magyar Átlás (Magyar atlasz), 1811.
44. GYALAY MIHÁLY: Magyar igazgatástörténeti helységnévllexikon. Budapest, 1989.
45. GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Gondolat, Budapest, 1977.
46. HAJDÚ ZOLTÁN: Területrendezési törekvések a magyar földrajztudományban a két világháború között. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1982.
47. HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF: Történeti-gazdasági területegységek Európa országában. ELTE TTK kari jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
48. HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF – SASI ATTILA – ERŐS LÁSZLÓ: Románia tájföldrajzi besosztása. Balaton Akadémia, Vörösberény, 1993.
49. HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF: Partium. Nagyvárad, 1997.

50. HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF: Fehéroroszország, Ukrajna, Moldávia. Kárpátalja földrajzi leírása. Balaton Akadémia, 1994.
51. HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF (szerk.): Útkereső ország. Földrajzi tanulmányok Romániáról. Balaton Akadémia, 1996.
52. HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF – TOLMÁČI, LADISLAV – LAUKO, VILIAM: Szlovákia földrajza. Balaton Akadémia, 2000 (megjelenés alatt).
53. HANTOS GYULA: A magyar közigazgatás területi alapjai (emlékirat). Budapest, 1931.
54. HANTOS GYULA: A magyar megye földrajzi alapjai (előadás). Földrajzi Közlemények, Budapest, 1933.
55. Harta turistică a României. București, 1971.
56. HENCZ ATTILA: Területrendezési törekvések Magyarországon. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1973.
57. HERNER JÁNOS (szerk.): Erdély és a Részek térképe és helységnévtára (Lipszky J., 1806 alapján). Szeged, 1987.
58. HUNFALVY JÁNOS: A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása. Pest, 1863.
59. ISTRATE, NICOLAE: Indicatorul comunelor din Ardeal și Banat. Cluj, 1925.
60. Împărțirea administrativă a teritoriilor alipite. (România igazgatási-területi beosztása) București, 1921.
61. JAKABFFY ELEMÉR: Erdély statisztikája. Lugos, 1923.
62. KARÁTSON DÁVID (szerk.): Magyarország földje. Pannon enciklopédia. Kertek 2000, Budapest, 1998.
63. KÁDÁR LÁSZLÓ: A magyar nép tájszemlélete és a magyarság tájnevei. Budapest, 1941.
64. KÁDÁR LÁSZLÓ: Landscapes, Zones and their regional Energy. Debrecen, 1976.
65. Kárpátalja. Radnai-havasok. Székelyföld. A M. Kir. Honvéd Térképészeti Intézet térképei. Budapest, 1939-41.
66. Képes politikai és gazdasági világtalasz. Budapest, 1974.
67. KERKÁPOLY KÁROLY: Vasúti földrajz és történet. Budapest, 1942.
68. KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára I-II., Akadémiai, Budapest, 1988.
69. KOCH ANTAL: A Magyar Birodalom és határos vidékeinek geológiai térképe, Budapest, 1896.
70. KOCSIS KÁROLY: Erdély anyanyelvi térképe, 1986. Héttorony Kiadó, Budapest, 1989.
71. KOCSIS KÁROLY – KOCSISNÉ HÓDOSI ESZTER: Magyarok a határainkon túl a Kárpát-medencében. Tankönyvkiadó, Budapest, 1992. (2. kiadás)
72. KOCSIS KÁROLY: A Kárpát-Balkán régió változó etnikai-vallási arculata. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1991/3-4. pp. 165-189.

73. KOGUTOWICZ KÁROLY: A Dunántúl és a Kisalföld. Budapest, é. n.
74. KOGUTOWICZ KÁROLY: Magyar történelmi atlasz, Budapest, é. n.
75. KORABINSKY MÁTYÁS: Ortsnamen-Lexikon, Pressburg, 1785.
76. KOREC et al.: Kraje a okresy Slovenska. Bratislava, 1997.
77. KÖRMENDI KLÁRA: Kisvárosaink jelenlegi szerepe. Városépítés, Budapest, 1969.
78. KÖRMENDI KLÁRA: A településhálózat fejlesztéséről. Városépítés, Budapest, 1970.
79. KÖRPÁS E.: Magyarország települési tájegységei. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1934.
80. KÓS KÁROLY: Tájak, falvak, hagyományok. Kriterion, Bukarest, 1976.
81. KÓS KÁROLY – FARAGÓ JÓZSEF (szerk.): Népismereti dolgozatok. Kriterion, Bukarest, 1976, 1978, 1980.
82. KÓSA LÁSZLÓ – FILEP ANTAL: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Néprajzi Tanulmányok, Akadémiai, Budapest, 1975.
83. KRAJKÓ GYULA et al.: Magyarország gazdasági körzetbeosztásának néhány elvi és gyakorlati kérdése. Földrajzi Értesítő, Budapest, 1969.
84. KRAJKÓ GYULA (szerk.): Békés megye gazdaságföldrajza. Békéscsaba, 1973.
85. LÁNG SÁNDOR: A Duna kárpáti vízgyűjtő területének felszíne. Hidrológiai Közlöny, Budapest, 1955.
86. LÁSZLÓ FERENC: Táj és tudomány. Kriterion, Bukarest, 1978.
87. LÁZÁR ISTVÁN: Kiált Patak vára. Magyarország felfedezése, Szépirodalmi, Budapest, 1974.
88. LELKES GYÖRGY: Magyar helységnév-azonosító szótár. Talma, Budapest, 1999.
89. LETTRICH EDIT: Településhálózat, közigazgatás, urbanizáció. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1973.
90. LETTRICH EDIT: Városiasodásunk mai sajátosságai. Földrajzi Értesítő, Budapest, 1980.
91. LUKNIŠ: A CSSZSZK földrajza – A Szlovák Szocialista Köztársaság. Bratislava, 1979.
92. Magyar néprajzi lexikon. Budapest, 1976-82.
93. Magyarország helységnévtárai, a XIX-XX. században
94. Magyarország megyei térképei. Budapest, 1970 óta
95. MAJOR JENŐ: A kisvárosok kialakulása és sajátos helyzete a településhálózatban. Városépítés, Budapest, 1970.
96. MAJOR JENŐ: A magyar városhálózatról. Településtudományi Közlemények, Budapest, 1964.
97. MAROSI SÁNDOR – SÁRFALVI BÉLA (szerk.): Európa I-II. Gondolat, Budapest, 1968.
98. MENDŐL TIBOR: Városaink valódi nagysága és a helyzeti energiák típusai. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1935.
99. MENDŐL TIBOR: Általános településföldrajz. Tankönyvkiadó, Budapest, 1963.

100. MENDÖL TIBOR: Városaink földrajza. Földrajzi zsebkönyv, Budapest, 1944.
101. MERUȚIU: Județele din Ardeal și din Maramureș pâna la Banat. Evoluția teritorială. IN: Lucrările Institutului de Geogr. al Univ. din Cluj. Cluj, 1929.
102. MEZŐ ANDRÁS: A magyar hivatalos helységnévodás. Akadémiai, Budapest, 1982.
103. MIHĂILESCU, VINTILĂ: Noua împărțire administrativă a României. IN: Natura. Geografie-geologie, 1968/2. București
104. MIKECS LÁSZLÓ: Csángók. Budapest, 1941/1989.
105. MIKLÓS GYULA: A Román Népköztársaságban 1950 óta végrehajtott közigazgatási-gazdasági körzetbeosztások néhány tapasztalata. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1961/2. pp 307-325.
106. MOLNÁR JENŐ: Területi-közigazgatási felosztás Erdélyben (1876-1968). Korunk, Kolozsvár, 1992/9. pp 88-97.
107. NÉMETHY (BENISCH) ÁRTÚR: A magyarországi törvényhatóságok közigazgatási beosztásának változásai 1526 óta. Történeti statisztikai közlemények, Budapest, 1958.
108. NYAKAS MIKLÓS: Gondolatok a Partiumról. Erdélyi Tükör, Debrecen, 1989/3. pp 15-17.
109. ORBÁN BALÁZS: A Székelyföld leírása. Kolosvár, 1868-1873.
110. Österreich-Straßenkarte. Innsbruck–Wien–Bolzano–München–Stuttgart, 1979.
111. Pallas nagy lexikona. Budapest, 1892–1900.
112. PÉCSI MÁRTON – SÁRFALVI BÉLA: Magyarország földrajza. Akadémiai, Budapest, 1960.
113. PÉCSI MÁRTON (szerk.): Magyarország tájföldrajza sorozat. Akadémiai, Budapest, 1968 óta
114. PÉCSI MÁRTON – SOMOGYI SÁNDOR (szerk.): Magyarország természeti földrajzi tájbeosztása. Térkép és tájlista. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest, 1980.
115. PENAVIN OLGA – MATVIJEVICS LAJOS: A Vajdaság helységeinek földrajzi nevei sorozat. Újvidék, 1976 óta
116. PRINZ GYULA: Az államföldrajzi területek és a közigazgatási beosztás (előadás). Földrajzi Közlemények, Budapest, 1932.
117. PRINZ GYULA: A magyar vásárhelyek. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1934.
118. PRINZ GYULA – TELEKI PÁL – CHOLNOKY JENŐ – BARTUCZ LAJOS: Magyar föld, magyar faj. Budapest, 1935 körül.
119. RÉTVÁRI LÁSZLÓ: Erdély falvai. Építésügyi Szemle 1990/12. Budapest.
120. România. Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992. Rezultate preliminare. Comisia Națională pentru Statistică, București, 1992.
121. RÓNAI ANDRÁS (szerk.): Közép-Európa atlasz. Balatonarács, 1945.
122. RÓNAI ANDRÁS: Térképezett történelem. Budapest, 1988.

123. SCHMIDT ELIGIUS RÓBERT: Magyarország hidrogeológiai körzetesítése. Hidrológiai Közlöny, Budapest, 1954.
124. Shell Magyarország autótérképe. Budapest, 1941.
125. Spamers Grosser Hand-Atlas. Leipzig, 1895.
126. Statistický lexikon obcí ČSSR, Praha, 1974.
127. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN: A történeti Erdély népességföldrajzi vázlata. Erdélyi Tükör, Debrecen, 1989/3. pp 14-15.
128. SZÉKELY ANDRÁS: Szovjetunió I. Gondolat, Budapest, 1979.
129. The Times Atlas of the World. London, 1979.
130. TÖKÉS LÁSZLÓ: Egy kifejezés, és ami mögötte van. Balaton Akadémia, 1993.
131. TÖVISSI JÓZSEF: Erdély természetföldrajza. Főiskolai jegyzet. Nyíregyháza, 1993.
132. TULOGDY JÁNOS – BALÁS ÁRPÁD – MADARÁSZ ANTAL: Földrajzi kislexikon. Kriterion, Bukarest, 1976.
133. Új idők lexikona. Budapest, 1936–42.
134. Új magyar tájszótár. Budapest, 1979.
135. Új magyar lexikon. Budapest, 1960–62.
136. VAGÁCS A.: Megyei központok és a közlekedés. Földrajzi Értesítő, Budapest, 1952.
137. VARGA E. ÁRPÁD: Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910. utáni népszámlálások tükrében. Magyarságkutatás, Budapest, 1988. pp 37-122.
138. VARGA E. ÁRPÁD: Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Regio Könyvek, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1992.
139. VEREŠIK, J.: Urbanizáció Szlovákiában az utolsó 100 évben. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1975.
140. VOFKORI LÁSZLÓ: Erdély közigazgatási és etnikai földrajza. Balaton Akadémia, 1996.
141. VOFKORI LÁSZLÓ: Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza. Stúdium Kiadó, Nyíregyháza, 1994.
142. WAGNER, ERNST: Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen. Köln-Wien, 1977.
143. WALLNER ERNŐ: A hazai településföldrajzi kutatás időszerű kérdéseiről. Földrajzi Közlemények, Budapest, 1976.
144. Zakarpatye (Kárpátalja térképe). Moszkva, 1974.
145. ZENTAY LÁSZLÓ (szerk.): Magyarország közigazgatási atlasza, 1914. Reprint kiadás, Talma Könyvkiadó, Budapest, 2000.
146. ZOLNAY LÁSZLÓ: Kincses Magyarország. Magvető, Budapest, 1977.
147. ZOVÁNYI JENŐ: Protestáns egyháztörténeti lexikon. Budapest, 1977.